

T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI

**ROMA ANA KAYNAKLARINDA RASTLANAN ŞİFA VE ŞİFACI
ALGISI**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

TUĞBA NESLİHAN ŞAHİN

KOCAELİ-2023

T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI

**ROMA ANA KAYNAKLARINDA RASTLANAN ŞİFA VE ŞİFACI
ALGISI**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

TUĞBA NESLİHAN ŞAHİN

DANIŞMAN: PROF. DR. İBRAHİM ŞİRİN

KOCAELİ-2023

T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH BİLİM DALI

**ROMA ANA KAYNAKLARINDA RASTLANAN ŞİFA VE ŞİFACI
ALGISI**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Tezi Hazırlayan: Tuğba Neslihan Şahin

Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Karar ve No: 14.06.23/17

ÖNSÖZ

Bu tez çalışmasında Roma tarihinde çalışılmamış bir konuyu çalışmak ve Roma tıbbı ile Roma tarih yazıcılığı arasında bir ilişki kurularak bu alana bir katkıda bulunulmak istenmiştir. Daha önce Türkiye’de bu konuda bir tez çalışmasının yapılmadığı fark edilmiş ve alandaki eksiğin tamamlanması amaçlanmıştır.

Bu çalışmanın ortaya çıkması için iki yıldır her türlü sıkıntıda yanımda oldukları, kendilerinde var olan her türlü bilgiyi benimle paylaştıkları için danışmanım Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Başkanı Sayın Prof. Dr. İbrahim Şirin’e ve her türlü sorumu yılmadan cevaplayan ve daima istediğimden fazlasını veren hocam Sayın Doç. Dr. Kurtuluş Kıymet’e sonsuz teşekkür ederim. Yazım aşamasında manevi desteklerinin yanında engin bilgilerini esirgemeyen kıymetli hocalarım Sayın Prof. Dr. Ayşe Tuba Ökse’ye ve Öğretim Görevlisi Deniz Güçlü’ye teşekkürü bir borç bilirim.

Bu zorlu süreçte daima yanımda olan ve çalışmayı bitirmem için destek olan başta Gökçe Kavalcı olmak üzere Şehriban Çağlıyan, Gülsüm Sapmaz, İlayda Küçük, Hilal Erkoca, Seray Kocabaş’a ve bütün arkadaşlarım ile aileme sonsuz teşekkürlerimi bildirmek isterim. Yorulduğum zamanlarda beni motive eden ve akademiye defalarca tekrar bağlayan bu değerli insanlara sonsuz teşekkürler. Minnettarım.

İÇİNDEKİLER TABLOSU

ÖNSÖZ.....	i
ÖZET.....	v
ABSTRACT	vi
KISALTMALAR	vii
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM	7
1. ANA HATLARIYLA ROMA TARİH YAZICILIĞI VE KAYNAKLARI	7
1.1. Roma Tarih Yazıcılığı	11
1.2. Roma Tıbbı ile İlgili Bilgi Veren Ana Kaynaklar	24
2. BÖLÜM	31
2. ANTİK ROMA'DA TIP VE ŞİFA.....	31
2.1. Romalıların Şifa Ritüelleri.....	33
2.2. Arkeolojik Kaynaklar Işığında Roma Tıbbı.....	45
2.3. Romalı Şair Catullus'un Hayatı ve Bütün Şiirleri'nde Şifa Algısı	48
2.3.1. Catullus'un Hayatı.....	49
2.3.2. Catullus'un Şiirlerinde Şifa Algısı	50
2.4. Iuvenalis ve Saturae/Yergiler Adlı Eserinde Şifa Algısı	51
2.4.1. Iuvenalis'in Hayatı ve Eserleri	52
2.4.2. Saturae Eserinde Şifa Algısı.....	53
2.5. Marcus Valerius Martialis ve Epigrammata/Epigramlar Adlı Eserinde Şifa Algısı.....	57
2.5.1. Martialis'in Hayatı ve Eserleri	57
2.5.2. Epigrammata Eserinde Şifa Algısı	58
2.6. Lucius Seneca ve Bazı Eserlerinde Şifa Algısı	62
2.7. Galenos'un Hayatı ve Bazı Eserlerindeki Şifa Algısı	67
2.7.1. Galenos'un Eserlerinde Şifa Algısı.....	68
3. BÖLÜM	72
3. ROMA ANA KAYNAKLARINDA ŞİFACI ALGISI	72
3.1. Romalılar Kimlere Şifacı Derdi?	72
3.2. Catullus'un Şiirlerinde Şifacı Algısı	80
3.4. Martialis'in Epigrammata Adlı Eserinde Şifacı Algısı	82

3.5. Galenos'un Eserlerinde Şifacı Algısı	85
SONUÇ.....	88
KAYNAKÇA	91
ÖZGEÇMİŞ.....	Hata! Yer işareti tanımlanmamış.

ÖZET

“Roma Ana Kaynaklarında Rastlanan Şifa ve Şifacı Algısı” başlıklı bu tez çalışması, Eskiçağ tarihine ve tarih yazıcılığı konusuna bir nebze katkıda bulunabilmek gayesiyle kaleme alınmıştır. Eski çağlardan beri süregelen hastalıklar insanların her daim bir şifa arayışına girmesine sebep olmuştur. İyileşmek isteyen hastalar inançlarına ve kültürlerine göre çeşitli varlıklardan medet ummuşlardır. Bu hususta bilhassa Tanrılar kültü en az hekimler ve diğer şifacılar kadar önem arz etmektedir.

Algı çalışmaları sadece tarih anabilim dalının alanının ilgi alanında değildir. Edebiyat ve felsefe bilim dalları da en az tarih kadar bu konuda önem arz etmektedir. Bu sebeple bu tezde sadece tarih kitaplarından yararlanmanın yetersiz kalacağı düşünülmüş ve edebiyat, felsefe, coğrafya ve siyaset konulu kitaplar da kullanılmıştır.

Üç bölümden oluşan bu tezin 1. bölümünü Roma tarih yazıcılığı ve Roma tıbbi konusunda bizlere bilgi veren ana kaynakların tanıtımına ayrılmıştır. Teze giriş niteliğinde olan bu bölümde yazarlar ve eserleri hakkında önemli ve gerekli olan bilgiler verilmiştir.

Tezin 2. bölümü şifa algısının ele alındığı bölümdür. Tezin ana bölümlerinden biri olan bu bölümde Romalıların genel olarak şifa algısından bahsedilmiştir. Genel bahsin ardından belli başlı Roma ana kaynaklarında rastlanan şifa algısı teker teker işlenmiştir. Romalıların şifa olarak gördüğü unsurların skalasının oldukça geniş olduğu görülmektedir.

Tezin 3. ve son bölümünde Romalıların şifacı algısı ele alınmıştır. Tezin ana bölümlerinden bir diğeri olan bu bölümde önce Romalıların şifacı algısından, kimlere şifacı dediklerinden ve bu şifacıların görevleri ve algılanışından bahsedilmiştir.

Anahtar kelimeler: Roma, Şifa, Şifacı, Algı, Hekim, Asklepeion.

ABSTRACT

This thesis titled “Healing and the Perception of the Healer in Roman Main Sources” was written with the aim of contributing to the history of ancient times and historiography. Diseases that have been going on since ancient times have always led people to seek a cure. Patients who want to be healed have sought help from various beings according to their beliefs and cultures. In this regard, especially the cult of gods is as important as physicians and other healers.

Perception studies are not only monopolized by the field of history. The branches of literature and philosophy are also important in this regard, at least as much as history. For this reason, in this thesis, it was thought that using only history books would be insufficient and books on literature, philosophy, geography and politics were also used.

The first part of this thesis, which consists of three parts, is devoted to the introduction of the main sources that give us information about Roman historiography and Roman medicine. In this section, which is an introduction to the thesis, important and necessary information about the authors and their works is given.

The second part of the thesis is the part that deals with the perception of healing. In this section, which is one of the main parts of the thesis, the Romans' perception of healing in general is mentioned. After the general mention, the perception of healing found in the main Roman sources is handled one by one. It is seen that the scale of the elements that the Romans saw as healing is quite wide.

In the third and last part of the thesis, the healer perception of the Romans is discussed. In this chapter, which is another of the main parts of the thesis, the Romans' perception of the healer, who they call healers, and the duties and perceptions of these healers are mentioned.

Key words: Rome, Healing, Healer, Perception, Physician, Asklepeion.

KISALTMALAR

Bknz: Bakınız

Çev.: Çeviren

Diğer: Diğer yazarlar

Ed.: Editör

ESWL: Extracorporeal Shock Wave Lithotripsy (vücut dışından şok dalgalarıyla taş kırma)

Haz.: Hazırlayan

M.Ö.: Milattan Önce

M.S.: Milattan Sonra

s.: Sayfa

S.: Sayı

SPQR: Senatus Populusque Romanus (Roma Senatosu ve Halkı)

St.: Aziz

TTK: Türk Tarih Kurumu

Vb.: Ve benzeri

Vd: Ve diğer

GİRİŞ

Dünyanın varoluşundan beri insanlık tarihi sürekli gelişmiştir ve gelişmeye de devam etmektedir. Bu gelişim çok çeşitli alanlarda olmuştur. Yaşam şartlarından bilimsel gelişmelere, kültürden inanca kadar oldukça geniş bir yelpazede dünyadaki tüm halkların tarihini -bazılarını kısmen, bazılarını büyük oranda- takip etmek mümkündür.

Arkeolojik buluntular insanlık tarihine ışık tutarken yazının icadından sonraki dönemde arkeolojik verilere yazılı kaynaklar da eşlik etmiştir. Multidisipliner bir alan olan sosyal bilimlerde tarih, arkeoloji, antropoloji, edebiyat, felsefe, sosyoloji, psikoloji, coğrafya vb. bilim dalları birbirinden ayrı düşünülemez. Yapılan çalışmaya göre bir sosyal bilimcinin diğer disiplinlerin kaynaklarından da yararlandıkları bilinmektedir. Ortak alanlara sahip olan bu disiplinler birbirini daima desteklemektedir.

Edebiyat, felsefe, coğrafya, tarih ve siyaset konulu ana kaynaklar incelenerek bir multidisipliner çalışma yapılmıştır. Algı çalışması sadece tarih kaynakları ile yapılamayacağından dolayı diğer sosyal bilimlerden de yardım alınmıştır. Zira bir tarihçi bu disiplinlerin tamamıyla iç içe olmalı ve bütün resme bakmalıdır.¹ Bu bağlamda Romalıların nelerden şifa umduğu, hastalıkları nasıl algıladıkları, onlar için şifacıların kimler oldukları ve bu kişilerin nasıl algılandıkları açıklanmıştır.

İnsanlığın var olduğundan beri hastalıklar da onlarla beraber var olmuşlardır. İnsanlar hastalıkların üstesinden gelebilmek için yaratıcı/ tanrı/ ilah gibi görünmeyen fakat her şeye gücü yeten bir varlığa inanmışlardır. Coğrafyadan coğrafyaya göre değişen kültür ve inançlar çok çeşitlidir.² Bu çeşitlilik yardım istenen yaratıcının veya

¹ Gülin Karabağ, “Disiplinlerarası Tarih Çalışması”, *Tarih Nasıl Yazılır-Tarih Yazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji*, ed., Ahmet Şimşek, Ankara: TTK Yayınları, 2021, s. 151.

² Bknz: Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları, 2010, s. 82.

aracının isminde de çeşitliliğe sebebiyet vermiştir. Özellikle çok tanrılı panteona sahip olan kültürlerde isim çeşitliliği daha fazladır.

Çok tanrılı bir panteona sahip olan Antik Yunanların tanrı ve tanrıçaları oldukça çeşitlidir ve bunların her birinin özellikleri farklıdır. Yunanlar başlarına gelen her olağandışı olayı bir tanrı veya tanrıçanın öfkesine yahut gücenmesine bağlamışlardır. Bu sebeple bulundukları kötü durumdan kurtulmak için o tanrılara çeşitli ritüeller yaparak onları memnun etmeye çalışmışlardır. Bu ritüeller sayesinde tanrıların onları affedeceğine ve başlarına gelen o felaketten kurtulacaklarına inanmışlardır. Bu inanç onların psikolojik ve sosyolojik durumlarını anlamamıza yardımcı olmuştur.

Romalılar da tıpkı Yunanlar gibi çok tanrılı bir panteona sahiplerdir. Roma panteonundaki pek çok tanrı ve tanrıça görevleri itibariyle Yunan mitolojisinden transfer edilmiştir. Bu tanrıların bazılarının sadece görevleri değil isimleri de transfer olmuştur. Fakat bu durum Roma panteonunda azınlığı oluşturmaktadır. Yunanca tanrı isimlerini Latince olarak değiştiren Romalıların inançları da temelde Yunanlarla aynıdır. Onlar da tıpkı Yunanlar gibi başlarına gelen her türlü felaketten Tanrı'ya sığınmışlardır. Bu bağlamda pek çok ritüel gerçekleştirmişlerdir.³

Roma inancını incelerken kolaylıkla tespit edilebilen şeylerden biri de rekabetçiliktir. Romalılar daima Yunanlarla rekabet etmiş ve onlardan daha akıllı, üstün ve becerikli olduklarını savunmuşlardır. Onların bu söylemlerine pek çok farklı yazarın yazdığı kaynaklarda rastlamak mümkündür.⁴ Esasen benzer iki kültüre sahip olan Romalılar ve Yunanlar arasındaki rekabet sadece tarih kitaplarında değil tıp, edebiyat ve felsefe kitaplarında da kendini göstermektedir.

Romalıların bilim alanında bir varlık gösterememesi ilginçtir. Sağlam bir kültürel altyapıya sahip olan Romalılar bilimden ziyade mühendislik ve mimarlık gibi alanlara önem vermiştir. Bilim veya ticaret ile uğraşanları hakir gören Romalılar askerlik ve siyasete önem vermiş ve dünyayı yönetme misyonuna soyunmuşlardır. Bu sebeple bilim insanları ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmüşlerdir.⁵

³ Selman Gerçeksever, *Dünden Bugüne Şifacılık ve Ruhsal Şifa*, İstanbul: Onbir Yayınları, 2009, s. 35-38.

⁴ Bayat, *a.g.e.*, s. 128.

⁵ Bayat, *a.g.e.*, s. 128.

Tıp, Romalılar için bir bilim değil faydalanılması gereken bir alan olarak görülmüştür. Romalılar için tıp tarihinin gelişim seyrini takip etmek oldukça kolaydır. Pek çok kültürde olduğu gibi Romalılarda da tıp ve büyü iç içe geçmiştir. Antikçağ tıbbını anlamak için büyüün tarihi incelenmelidir. Büyü, inanç ve tıp ilişkisini Antikçağlar için birbirinden ayırmak neredeyse imkansızdır. Tanrının bir cezası olarak algılanan hastalıkların tedavisinde din adamları ve büyücüler büyük önem arz etmiştir. Hastalıklar büyüyle tedavi edilmeye çalışılırken yer yer ampirik tedaviden de destek alınmıştır.⁶ Ampirik tedavinin içinde bitkisel tedaviler oldukça önemli bir yer tutmuştur. Bitkiler tıbbi amaçla kullanıldığı gibi büyü ve tılsım yapılması gibi amaçlarla da kullanılmıştır.⁷ Büyü sadece sağaltım amacıyla kullanılmamıştır. Aynı zamanda bir kişinin sağlığını bozmak hatta onu öldürmek için de kullanılmıştır. Romalı tarihçi Tacitus, İmparator Tiberius'un yeğeni Germanicus'un bir büyü sonucu hastalandığını ve bu sebepten dolayı öldüğünü yazmıştır.⁸

Antikçağda tıp, Yunan hekimlerin tekeline bırakılmış gibidir. Yunan hekimler tıp konusunda çeşitli teoriler ortaya atmış bu bağlamda yeni tedavi metotları bulmuşlardır. Antikçağ tıbbı denildiğinde ilk akla Hippokrates, Galenos gibi isimlerin gelmesi -ikisi de Yunandır- Antik Yunanların tıp için ne denli önemli olduklarını göstermesi açısından önemlidir.

Yunan tıbbının Roma'ya gelişi bir veba salgını neticesinde gerçekleşmiştir. Bu salgın neticesinde önce Asklepeion kültü ardından da Yunan tıbbı Roma sosyal hayatına giriş yapmıştır. Sadece veba değil cüzzam, kolera, sıtma gibi hastalıkların sebep olduğu salgınlardan da Romalılar etkilenmişlerdir. Bu salgınlar Romalıları sosyal düzenlerinde değişiklik yapmak zorunda bırakmıştır. Genellikle dere, ırmak, deniz gibi su kenarlarına yapılan Roma evleri bu salgınlar sonrasında yüksek kesimlerde yapılmaya başlanmıştır. Bunda bilhassa sıtma salgını diğer salgınlardan daha öne çıkmaktadır. Çünkü sıtmanın sebebi bataklıklarda bulunan sivri sineklerdir ve bu hastalıktan korunmanın tek yolu Tanrı'ya dua etmek değildir. Bunun farkında

⁶ Bayat, *a.g.e.*, s. 82.

⁷ Marcello Carastro, "Roma'da Büyü", *Antik Roma*, ed., Umberto Eco, İstanbul: Alfa Tarih, 2022, s. 588.

⁸ Carastro, *a.g.m.*, s. 591.

olan Romalı zenginler daha yüksek kesimlere evlerini yapmaya başlamışlardır.⁹ Sıtma, veba gibi salgınlar Roma'nın yıkılmasında etkili olan unsurlardır.¹⁰

Asklepeion kültü Romalıların yaşayışını değiştiren en önemli inançlardan biridir. Antikçağın hastaneleri olan Asklepeionlar kısmen tıbbi kısmen de dini uygulamaların yapıldığı yapılardır. Bu yapılar pek çok farklı alandan oluşmuştur. Amfi tiyatrodan uyku odalarına, hamamdan kaplıcalara kadar pek çok yapının birleşiminden oluşan bu kozmopolit yapı tek başına incelenebilecek ve üzerine tezler yazılabilecek çok geniş bir konudur.¹¹

Asklepeionlara sadece iyileşme ihtimali olan, bulaşıcı bir hastalığı olmayan kişiler kabul edilmiştir. Doğum yapmak üzere olan kadınlar ve ölmek üzere olan hastalar Asklepeionlara kabul edilmemiştir. Şayet bunlardan herhangi biri yoksa ve hasta tedaviye uygunsa Asklepeionlara kabul edilmiştir. Asklepeionlardaki hekimler, Asklepiad adı verilen rahiplerdi. Bu rahipler kabul edilen hastalara önce bir dizi ritüel uygulamışlardır. Beden temizliğini tamamlayan hastaların ruhlarının da temizlenmesi için asklepiadlarla aralarında uzun süren konuşmalar olmuştur. Günümüzde psikoterapiye benzeyen bu yöntem, Antikçağ döneminde telkin yoluyla yapılan manipülasyondan ibaretti. Asklepiadların etkisiyle rüyasında Tanrı Asklepeios'u görünce iyileşeceğine inanan hastalar her gece yatmadan önce bu rüyaları görmek için dualar etmişlerdir. Eğer hasta iyileşmediyse rahipler bunun suçunu hastaya yıkmış ve yeterince inanmadığı veya tüm söylenenleri yapmadığını söylemişlerdir.¹²

Asklepeionlardaki tek tedavi yöntemi telkin değildir. İlaçla, bitkilerle, müzikle, tiyatroyla, banyoyla, yürüyüşle, egzersizle, diyetle ve uykuyla tedavi de Asklepeionlarda başvuru alan diğer tedavi yöntemleridir. Burada uygulanan tedavi yöntemlerinin bir kısmının günümüzde dahi varlığını sürdürmesi ve sonuçlarının bilimsel verilerle desteklenmesi, Asklepeionlarda uygulanan başarılı tedavileri göstermesi açısından önemlidir.

⁹ Tolgahan Karaimamoğlu, *Ortaçağ Avrupası'nda Salgın Hastalıklar*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2021, s. 26.

¹⁰ Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, çev., Selahattin Erkanlı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2022, s. 37.

¹¹ Hacı Çoban, "Roma Dönemi Hastaneleri, Asklepeionlar ve Sarıkaya Roma Hamamı", *Uluslararası Bozok Sempozyumu*, 2016, s. 99.

¹² Çoban, a.g.m., s. 101.

Asklepeios kültü Hristiyanlığın yayıldığı döneme kadar önemini korumuştur. Hristiyanlık inancında Tanrı Asklepeios'un iyileştirici gücü Hz. İsa'ya ve dolaylı yoldan da Kilise büyüklerine atfedilmiştir. Hastalığı fizyolojik bir olay olarak değil de Tanrı'nın cezası olarak değerlendiren Kilise hastalara cezalı gözüyle bakmıştır. Hristiyanlık tarihinde çok önemli bir yerde olan Augustinus hem bir din adamı hem de skolastik düşüncenin fikir babası olarak karşımıza çıkmıştır. Onun bir vaaz esnasında söylediği sözler şunlardır:

“...Aslında, vücudun kendisinden ötürü, doktorların kitaplarında dahi bulunmayan pek çok hastalığın ortaya çıktığını ve çoğu durumda ya da neredeyse hepsinde tedavi ve uyuşturucuların kendilerinin asıl acı verici olduğu anlaşılır. İnsanlar bundan dolayı hastalıkla uyarılır (Tanrı tarafından) böyle öldürülmeden doğru yola girmeleri sağlanırdı.”¹³

Bu sözlerden hareketle Kilise'nin, tıbbın ve tedavinin önünü ne denli kestiğini ve yeni gelişmelere de tüm kapıları kapattığını anlamak oldukça kolaydır.

Roma'da şifa veren kişiler oldukça çeşitlidir. Bunlar arasında hekimler, ebeler, büyücüler, rahipler gibi birbirinden bağımsız gibi gözüken fakat temelde aynı amaçla tedavi uygulayan kişiler önemli yer tutmuştur. Hekimlik mesleği Roma toplumunda popüler olmaya başladıktan sonra ebeler ve kadın şifacılar önem kaybetmeye başlamıştır. Erkek egemen bir süreçte kadın şifacılara olan algılar değişmiştir. Bilge kadınlara cadı, al karası, büyücü gibi sıfatlar verilmiş ve kadınlar tıp alanından kasıtlı olarak uzaklaştırılmaya çalışılmıştır.¹⁴ Erkek hekimler başarılı işler yapan kadın rakiplerini bu şekilde ekarte etmiş ve onların yargılanıp cezalandırılmalarına sebep olmuşlardır.

Roma ana kaynaklarına bakıldığında sadece şifacı kadınların değil erkek hekimlerin de çoğu zaman kötü bir şekilde algılandığını anlamaktayız. Romalı hiciv şairleri Catullus, Iuvenalis ve Martialis gibi kişiler; Cato ve Cicero gibi siyasetçiler; Tacitus, Livius, Plinius, Marcellinus gibi tarihçiler yazdıkları eserlerinde hekimleri bilgisizlikle, beceriksizlikle, paragözlükle ve zalimlikle suçlamışlardır.

¹³ Tolgahan Karaimamoğlu, “Ortaçağ Avrupası'nda Tıp Kültürü ve Gelişmeleri”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 3/2 (2017), s. 49.

¹⁴ Hafize Öztürk Türkmen, “Tarihsel Olarak Kadın Şifacılık ve Tıbbın Değerleri”, *Lokman Hekim Dergisi*, 1/ 2 (2011), s. 24.

Kötü şifacı algısı, kırsal alanlarda yaşayan insanlar için hastanelere gitmenin imkansız oluşu, özel hekimlerin pahalılığı gibi etkenler birleşince kırsal alanda yaşayan Romalı fakir halk, şifa bulmak için mecburen daha ucuz ve kolay ulaşılabilir olan halk şifacılarından medet ummuşlardır. Bu şifacılar kaynaklarda kimi zaman ebe, hekim yardımcısı, büyücü, cadı veya astrolog olarak karşımıza çıkmıştır.¹⁵

¹⁵ W. B. Crow, *Büyünün, Cadılığın ve Okültizmin Tarihi*, çev., Fulya Yavuz, İstanbul: Samsara Kitapları, 2002, s. 26.

1. BÖLÜM

1. ANA HATLARIYLA ROMA TARİH YAZICILIĞI VE KAYNAKLARI

Roma tarihi efsaneler ve gerçeklerin harmanlanmasından ortaya çıkmış bir tarihtir. Eskiçağ tarihi araştırmalarında, Roma tarihi için büyük bir yer ayrılmıştır. Dünyanın pek çok ülkesinden pek çok araştırmacı farklı tarihlerde Roma tarihini incelemişlerdir. Roma yıkıldıktan yüzyıllar sonra ise Roma tarihine merak duyulması Rönesans döneminde olmuştur. XVIII. yüzyılda Edward Gibbon öncülüğünde Roma tarihi çalışmaları yeniden önem kazanmaya başlamıştır.

Roma tarih yazıcılığı için Grek/Yunan kültürü çok önemlidir. İlk Roma tarihçilerinin üzerinde Grek kültürü oldukça etkilidir.¹⁶ Grekler sadece tarihçilik ve edebiyat anlamında değil hemen hemen her anlamda Romalıları etkilemişlerdir. Romalılar da Greklerden devraldığı her mirasa kendilerinden bir parça, bir özellik katmışlardır. Böylece yaptıkları şey kopya olmaktan çıkmış iki kültürün harmanlanmış haline dönüşmüştür. Romalılar Greklerden öğrendikleri bazı unsurları-özellikle yazım metotlarını- geliştirerek onlardan daha ileri seviyeye taşımışlardır.

Roma tarihçiliğinin ve Roma'da tarihçiliğin gelişmesinin sebebi tamamen ideolojiktir. İlk tarihçiler Roma'yı olduğundan daha güçlü ve daha köklü göstermek için çaba göstermişlerdir. Roma'nın soyunu Troia'yı bağlamaları ve Tanrıça Iuno'nun¹⁷ bu soyla olan düşmanlığını anlatmaları bunu ispat etmektedir.

¹⁶ Ernst Breisach, *Tarihyazımı*, çev., Hülya Kocaoluk, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018, s. 63.

¹⁷ Yunan mitolojisinde Evlilik ve Ocak Tanrıçası Hera'nın Roma mitolojisindeki karşılığıdır. Vergilius'un yazdığı Roma'nın kuruluş mitlerinden olan Aineis Destanı'nda Romalıları düşmanlık eden bir karakter olarak karşımıza çıkmaktadır. Romalılar da bir tanrıçanın düşmanlığını kutsal olduklarına bağlayarak üstün bir millet oldukları çıkarımına varmışlardır.

Yunan ve Roma tarih yazıcılığında ortak olarak görülen iki temel özellik vardır. Bunlar; *insancılık* ve *tözcülüktür*.¹⁸ İnsancılık, Yunan ve Roma tarih yazımında görülen en belirgin özelliktir. Bu milletlerin tarih yazımında ön planda olan unsur insandır. Onlar için tarihi, insanların yaptıkları ve düşündükleri oluşturmaktadır. Bu tarz tarih yazıcılığında tanrılara pek az yer verilir. Aslında tanrılar her iki kültür içinde son derece önemlidir. Buna rağmen tarih yazıcılığı içindeki yerleri oldukça sınırlıdır. Bu dönemlerde yaşayan tarihçiler eserlerinde tanrılardan ziyade insanlardan bahsetmişlerdir. Roma tarihçiliğindense Yunan tarihçiliğinde tanrılar kendilerine daha çok yer bulmuştur.¹⁹ Fakat Yunan tarihçilerin eserlerinde insancılık özelliği olmadığı da söylenememektedir.

*Tözcülük*²⁰, Yunan ve Roma tarihçiliğinin bir kusurudur. İlk tarihçilerden biri olarak kabul edilen Thukydides, tözcülüğe o kadar odaklanmıştır ki olayları tek başına ele alamamaktadır. Herodotos ise onun aksine tarihe ideal bir tarihçi gibi yaklaşmıştır. Herodotos her olayı incelemeye değer bulmuş ve yazmıştır. Bu çatışma Roma’da da devam etmiş ve yüzyıllarca süregelen tartışmalara konu olmuştur. Romalı tarihçiler, özellikle de Titus Livius ve Cornelius Tacitus olay örgüsü kullanmaksızın kişileri ve kurumları bozulmakla yargılamışlar fakat bunun sebeplerini açıklamamışlardır. “*Dolayısıyla, Yunan-Roma tarih yazımı bir şeyin nasıl meydana geldiğini hiçbir zaman gösteremez; tarih sahnesinde görünen bütün araçların tarih başlamadan önce hazır sayılması gerekir ve bunlar tarihsel olaylarla tamı tamına bir makinanın kendi devinimleriyle ilişkili olması gibi ilişkilidir.*”²¹

Roma Devleti sırasıyla Krallık, Cumhuriyet ve İmparatorluk dönemlerinden geçmiştir. Roma Krallık Dönemi’nden elimize ulaşan bir yazılı kaynak yoktur. O dönem ile ilgili bilgileri Erken Cumhuriyet Dönemi’nde yazılan kaynaklardan öğrenebilmekteyiz. Çağdaş bir yazıyla karşılaşamadığımız için ve bilgiler efsanelerle karıştığı için Roma Krallık Dönemi, Roma tarihinin tabiri caizse *karanlık dönem*dir. Bu karışıklık durumu ve bilgi azlığı Cumhuriyet’in ilk yıllarında da devam etmiştir. Fakat daha sonraları özellikle memurların işlerini yürütmek için not almaya ve yazı yazmaya başlamasıyla Roma’da tarihçilik gelişmeye başlamıştır.

¹⁸ R.G. Collingwood, *Tarih Tasarımı*, çev., Kurtuluş Dinçer, Ankara: Gündoğan Yayınları, 1996, s. 74-75.

¹⁹ İlber Ortaylı, *Tarih Yazıcılık Üzerine*, Ankara: Cedit Neşriyat, 2011, s. 12.

²⁰ Töz: Değişen yüklemeleri destekleyen değişmez gerçekliktir.

²¹ Collingwood, *a.g.e.*, s. 78.

Resmi Roma tarih yazıcılığı Erken Cumhuriyet Dönemi ile başlamıştır. Bilinen ilk tarihçiler Annales/Yıllık²² yazarlarıdır. Bu dönemde yazılmış olan eserlerin tamamı Grekçedir. Bunun sebebi ise o yüzyıllarda Avrupa’da en yaygın kullanılan dilin Grekçe olmasıdır. Bu dönemde Yunanlar her anlamda Romalılar üzerinde etkilidir.

Erken Cumhuriyet Dönemi’nin en önemli tarihçisi olan Fabius Pictor, Yunan ve Roma kültürünü bir araya getirmeye ve eserine Roma’dan izler bırakmaya çalışmıştır. Grekçe olarak kaleme aldığı kitabının sayfa numaralarını Roma rakamlarıyla vermiştir.²³ Buradan yola çıkarak Romalı yazarların Yunan yazarları kopyalamak yerine kendilerine has bir biçimde yorumladıkları sonucuna varılmaktadır. Bu tutumundan dolayı Pictor’un, Greko-Romen bir tarihçi olduğu yorumu yapılmaktadır.²⁴

Geç Cumhuriyet Dönemi tarihçilerinin tarih yazma amaçları da yine ideolojiktir. Onlar Roma’yı dünyanın en büyük devleti olarak lanse ettirmiş ve kimseye yenilmeyeceğini yazdıklarıyla ispat etmeye çalışmışlardır. Pön Savaşları, Roma Cumhuriyet Dönemi için dönüm noktası olmuştur. Gerek ilk defa yenilgiyle bu kadar yüz yüze gelmiş olmaları gerekse bu vesileyle donanma kurmuş olmalarıyla Pön Savaşları, Roma tarihinde oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Bu sebeple bu dönemlerde yazılmış olan tarih kitaplarında en geniş yer Hannibal’e ve Pön Savaşları’na ayrılmıştır.

Roma’nın Geç Cumhuriyet Dönemi ile ilgili elimizde pek çok bilgi bulunmaktadır. Bu dönemlerde devlet yönetiminde etkin olan Cato, Cicero, Caesar gibi pek çok kişi pek çok eser kaleme almışlardır. Bu dönem ile ilgili bilgileri ya birinci ağızdan ya da dönemin şahitlerinden öğrenmekteyiz. Bu durumun bizim için hem olumlu hem de olumsuz yanları vardır. Olumlu olmasının sebebi, bilgilerin ağızdan ağıza dolaşarak değişmesi gibi bir durumun söz konusu olmamasıdır. Olumsuz olmasının sebebi ise tarafgirliktir. Örneğin; Caesar ve Cicero’nun arasının kötü olduğu bilinmektedir. Aynı olayı (Kral Deiotaros olayı) her ikisi de farklı açılardan değerlendirmiştir. Bu durum

²² Her yılın sonunda o yıl yaşanan olayların yazıldığı belgelerdir. Kronolojik veriler içermesi tarihçilerin işini kolaylaştırmıştır.

²³ Arnaldo Momigliano, *Modern Tarihçiliğin Klasik Temelleri*, çev., Güneş Ayas, İstanbul: İthaki Yayınları, 2011, s. 104.

²⁴ Breisach, *a.g.e.*, s. 69.

bilgilerin doğruluğundan şüphe etmemize sebep olmaktadır. Bu sebeple Cumhuriyet Dönemi okumalarında tarih tenkidi daha fazla önem arz etmektedir.

Cumhuriyet Dönemi kaynakları içinde dolaylı ve doğrudan aktarım türlerinin olduğu gözlemlenmektedir. Doğrudan anlatıma bir örnek olarak Cicero'nun beyanından bahsedebiliriz. Caesar'ın öldürülmesinden sonra Antonius'un, Caesar'ın heykelini diktirdiği ve uzunca bir yazıt yazdığından bahsetmiştir. Dönemin canlı bir tanığı olan Cicero'nun bu yazıtı görmüş olması muhtemeldir ki zaten Cicero bu epigrafinin tamamını olduğu gibi aktarmıştır.²⁵

Cumhuriyet Dönemi'nde tarihçilikte ve edebiyatta yeni yöntemler geliştirilmiştir. Bu dönemde belagat önem kazanmıştır. Yazılan eserlerde buna çok dikkat edilmiştir. Bu dönemde yazılan eserlerde hikâyeci tarih yazımının önemini kaybettiğini gözlemleyebilmekteyiz. Öğretici tarih yazımı gelişmiş olmakla birlikte hikâyeci anlatım da tamamen terkedilmemiştir. Dönemin tarihçileri genel itibarıyla geçmiş kaynakları kullanmak yerine kendi gözlemlerini kaleme almayı tercih etmişlerdir.

Erken İmparatorluk Dönemi, Roma tarihçiliğinin zirveyi yaşadığı dönemdir. Titus Livius ve Cornelius Tacitus bu dönemin en önemli tarihçileridir. Roma tarih yazıcılığı onlarla zirveye ulaşmıştır. Onların kullandıkları özgün metotları daha sonraki tarihçiler kullanmayı başaramamışlardır. Bu sebeple Tacitus ve Livius'tan sonra Roma tarihçiliğinin çok az yol kat ettiği bilinmektedir.²⁶

İmparatorluk Dönemi tarihçilerinin tarih yazma amacı genellikle devletin yozlaşan kurumlarını ve toplumu eleştirmek üzerine kuruludur.²⁷ Eski Cumhuriyet rejimini arayanlar olmakla birlikte devletteki kurumların bozulmasını sadece rejime bağlamayanların sayısı daha fazladır. Dönemin yazarlarında toplumdaki, memurlardaki ve yöneticilerdeki ahlaki bozulmanın devletin güç kaybetmesine sebep olduğu görüşü hâkimdir. Bu sebeple bu dönemde yazılan eserlerde eleştiri ve memnuniyetsizliğin hakim olduğu gözlemlenmektedir.

²⁵ Hamdi Şahin, *Latin Epigrafisine Giriş*, İstanbul: Homer Kitabevi, 2016, s. 21.

²⁶ Bedia Demiriş, *Roma Yazınında Tarih Yazıcılığı*, İstanbul: Ege Yayınları, 2006, s. 85.

²⁷ Breisach, *a.g.e.*, s. 98.

1.1. Roma Tarih Yazıcılığı

Yazının icadından beri insanoğlu gelecek nesillere kendilerinden bir iz bırakmayı adeta görev edinmiştir. Doğu'dan Batı'ya, Kuzey'den Güney'e hemen her toplumda yazılı kaynaklar zaman içinde artış göstermiştir. Bunların yazıldığı nesneler ve yazının özellikleri her toplumda farklı özelliklerle ortaya çıkmış ve farklı zaman dilimlerinde gelişim göstermiştir. Bazen soylular bazen yöneticiler bazen halktan kimseler farklı amaçlarla yazılı kaynaklar ortaya çıkarmışlardır. Neye, nasıl ve ne şekilde yazıldığına bakılmaksızın hepsinin ortak amacının geleceğe bir iz yahut ders bırakma kaygısı olduğu düşünülmektedir.

Yazının gelişimiyle birlikte verilen eserlerin çeşitliliğinde artış olmuştur. Bugün anladığımız anlamda tarihçilik ilminin geçmişi çok eski değildir. Bir meslek olarak tarihçiliğin Herodotos (M.Ö. V. yüzyıl) ile başladığı kabul edilmektedir. Herodotos'u ondan önceki metin yazarlarından ayıran en önemli unsur olayların anlatımında mekân ve zaman bildirimi yapmasıdır. Grek tarihçilerin ortaya koydukları bu eserler *nakilci* yahut *hikâyeci*²⁸ denilen tarzda kaleme alınmıştır ki bunlar, tarih tenkidinden oldukça uzaktır. Grek toplumunda ortaya çıkan bu yazım anlayışı zaman içinde diğer toplumlara da yayılmış ve uzun bir süre varlığını korumuştur. Hikâyeci tarih yazımı, kronik tarih yazımını da beraberinde getirmiştir. Her iki yazım türünün de belli başlı eksiklikleri vardır. Kronik tarih yazımında olaylar yıl yıl anlatılmış fakat aralarında bir bağlantı kurma çabasına girilmemiştir. Hikâyeci anlatımda ise gerçek bilgileri tespit etmek güçtür çünkü geçmişe dönük kaydedilen bilgilerin içine mitolojiler ve efsaneler eklemlenmiş vaziyettedir.

Hikâyeci tarih yazımının eksiklikleri kullanıldığı zamanlarda fark edilmiş ve buna alternatif bir tarz olarak *öğretici* tarih yazımı ortaya çıkmıştır. Grek tarihçi Thukydides (M.Ö. V. yüzyıl) ile başlayan bu yöntem zamanla popüleritesini artırmış Plutarkhos (M.Ö. II. yüzyıl), Machiavelli (M.S. XVI. yüzyıl) gibi yazarlar da bu yöntemle eserlerini kaleme almıştır. Tarihte yaşanan olaylardan toplumun ve yöneticilerin ders çıkarmasını amaçlayan bu yöntem günümüzde dahi varlığını korumaktadır. Tarih

²⁸ İbrahim Kafesoğlu, "Tarih İlmi ve Bizde Tarihçilik", *Tarih Dergisi*, 13/17-18 (1963), s. 1.

ilminin yanında felsefe, edebiyat, sosyoloji gibi diğer sosyal bilimlerde de bu yöntem oldukça revaçtadır.²⁹

Öğretici tarih yazımı metodu tutulmuş olmasına rağmen yeni metotlar da ortaya çıkmıştır. XIX. yüzyılda *araştırmacı* metot gelişim göstermiştir. Buna göre, metinde anlatılan kişilerin karakter analizleri yapılmış ve olaylar arası bağlantılar kurulmuştur. Antikçağın yazarları ise bu tarz görüşlerden mahrumdur. Bu sebeple ortaya çıkardıkları yapıtlardaki eksiklikler kolaylıkla tespit edilmiş ve bu bilgilerin doğruluğundan şüphe duyulmasına sebep olmuştur. Bu şüphenin asıl sebebi eserlerde anlatılan olaylarla efsanelerin iç içe geçmiş olması ve taraflı yazılmış olmasıdır. Bu sorun Antikçağlardan günümüze kadar süregelmektedir. Yazarlar kendi siyasi görüşlerini bazen isteyerek bazen istemsizce eserlerinde belli etmiştir. *Araştırmacı* tarih yazımı metodu sayesinde tarih tenkidi de gelişmiş böylece her bilgi doğru olarak kabul edilmemiş, çağdaş yazarların bu konuyu nasıl ele aldıkları incelenmeye başlanmıştır. Bu tarihçilik anlayışında bir bilgiye sadece tek bir kaynaktan rastlanılıyorsa o bilgiye şüpheyle yaklaşılmış, doğru ya da yanlış olduğuna dair kesin yargılardan kaçınılmıştır.

Hikâyeci, öğretici ve araştırmacı metotların yanı sıra günümüzde de kullanılan başka tarih yazım metotları mevcuttur. Ancak bunlar eski çağlardaki tarih yazıcılığında kullanılmadığı için bu teze dâhil edilmemiştir. Tarih yazıcılığının özelliklerine geçmeden evvel yazarların neden tarih yazma ihtiyacı duyduğunu belirtmek faydalı olacaktır. Bu bağlamda Collingwood, modern tarihçilerin tarihten ne anladığını şu sözlerle ifade etmiştir: “*Günümüz tarihçileri tarihin (a) bir bilim ya da soruları yanıtlama olması; (b) geçmişteki insan eylemleriyle ilgilenmesi; (c) kanıtın yorumlanmasıyla uğraşması; (d) insanın kendine ilişkin bilgisi uğruna olması gerektiğini düşünüyorlar.*”³⁰ Genel kabul gören bu kriterlerin en az üçüne uyan ilk tarihçi Herodotos’tur.³¹ Herodotos, *Historiae* adlı eserini yazmasındaki amacının yaşananların sonrakilerce unutulmaması olduğunu belirtmektedir.³² Bu anlayış

²⁹ Kafesoğlu, a.g.m., s. 2.

³⁰ Collingwood, a.g.e., s. 41.

³¹ Yunus Koç, “Tarih Niçin Yazılır”, *Tarih İçin Metodoloji*, ed., Ahmet Şimşek, Ankara: Pegem Akademi, 2015, s. 2.

³² Herodot, *Tarih*, Herodotos, *Historae*, çev., Burcu Uzunoğlu, Ankara: Panama Yayınları, 2021, s. 7.

zamanla daha geniş coğrafyalara yayılmış ve Roma tarih yazıcılığında da kabul edilmiştir.

Geçmişten günümüze tüm dünyada tarih yazıcılığını genel hatlarıyla ele aldığımızda görsel ilk verilerin mağara resimleri olduğunu görmekteyiz. Sözel anlatımda ise efsaneler ve mitoslar önemli yer tutmaktadır. Genellikle ilk tarihi metinleri bunlar oluşturmaktadır. Devletin bazı dönemlerinin ve kralların hayatının kaleme alındığı metinlerin geçmişi Sümer Devleti'ne kadar gitmektedir. Sümerler olguları inceleyip sebep-sonuç ilişkisi kurarak yazmak yerine önemli olayları kaydetmeyi amaçlamışlardır.³³ Tarihe ışık tutan ilk metinler onlardan çıkmış olmasına rağmen bu metin yazarlarının tarihçi olarak kabul edilmemesinin sebebi budur. Tarihçilik mesleğinin mucidi Yunanlar olarak kabul edilmektedir. Yanlış ve doğruyu ayırt edebilmek için sadece eleştirel tarih yazımını geliştirmekle kalmayan Yunan tarihçiler aynı zamanda olayların mantıklı bir şekilde açıklanmayı da kendilerine şiar edinmişlerdir. Gerçek olayların efsanelerden ayrılmasına önem vermişlerdir. Efsane ve mitos anlatımında en başarılı halklardan biri olan Yunanların bu gelişimi dikkat çekmektedir. Bu noktada Pers tarih yazımının Yunan tarih yazımı üzerinde etkili olduğu kabul edilmektedir.³⁴

Romalıların tarihle ilgilenmesinin pek çok sebebi vardır. “*Geçmişe büyük saygı, atalarının yaptıkları işlerden gurur duyma, Roma'nın, Romalılığın yüceliğinin belirtilmesi arzusu, ahlak dersi çıkarma isteği, tarihe yönelmenin başlıca nedenlerinden sayılmıştır*”.³⁵ Romalı tarihçiler en çok Yunan tarihçilerden etkilenmişlerdir. Buna rağmen Romalılarda tarihçilik Yunanlardan farklı olarak yeni bir misyon kazanmıştır.³⁶ Yunanların aksine Romalılar için tarih ideolojik ve siyasi bir araçtır. Ulusal tarih anlayışı da Romalılar ile birlikte gelişim göstermiştir. Siyasi bir birliğe sahip olmayan Yunanlarda ise bu anlayış gelişmemiştir.

³³ Helmut Uhlig, *Sümerler: Mezopotamya'nın Sıradışı Topluluğu*, çev., Nilgün Ersoy, İstanbul: Totem Yayınları, 2018, s. 67-70.

³⁴ Necmettin Alkan, “Geçmişten Günümüze Dünyada Tarih Yazıcılığı”, *Tarih İçin Metodoloji*, ed., Ahmet Şimşek, Ankara: Pegem Akademi, 2015, s. 26.

³⁵ Salih Özbaran, *Tarih, Tarihçi ve Toplum- Tarihin Çağırışı, Doğası, Tarihçilik ve Tarih Öğretimi Üstüne Düşünceler*, İzmir: Yakın Kitabevi, 2015, s. 84.

³⁶ Ortaylı, a.g.e., s. 29.

Roma’da tarih yazıcılığı *Annales* yazıcılığı ile başlamıştır. Annales tarih yazıcıları (Annales yazıcılarına Analist denirdi) Pontifex Maximus’un³⁷ yazdırdığı Annalesleri ana kaynak olarak kullanmışlardır. İlk Romalı tarihçiler her yıl yazılan bu yıllıkların eski olanlarından kısaca bahseder ardından kendi dönemleri yaklaştıkça uzun uzadıya bahsederlerdi. Bu kayıtların ne kadar eskiye dayandığı bilinmemektedir. Romalılar arasında kronolojik tarih yazımının gelişmesine katkı sağlayan bu tarih yazıcılığı metodu oldukça popülerdi. Annalesleri kullanarak bir tarih eseri yazan ilk Romalı tarihçi Fabius Pictor’dur. Pictor eserini Grekçe kaleme almıştır. Bu eser ilk düzenli Roma tarihi olma özelliğini taşımaktadır.³⁸ Bu gelenek Yaşlı Cato, Latince tarih yazımını başlatana kadar yüzyıllarca devam etmiştir.

Bilinen ilk Romalı tarihçiler eserlerini Latince değil Grekçe yazmışlardır. Bunun sebebi ise Latincenin edebiyat ve sanat dili olarak henüz gelişimini tamamlayamamış olmasıdır. Grekçe hâlihazırda büyük bir kültürün temel yapı taşı olarak görülmektedir. Ayrıca Grekçe, Latinceye kıyasla düz yazıya daha uygun bir dildir. İlk Romalı tarihçilerin bu dili kullanmalarının bir sebebi de siyasiydi. Roma’yı dünyaya tanıtmak istiyorlar ve Roma’ya karşı bir sevgi ve saygı oluşturmak istiyorlardı.³⁹ O zamanlarda dünyada en çok kullanılan dil Grekçe olduğundan bunu başka bir dille yapamazlardı. Böyle bir misyon yüklenen bu yazarların bitaraf olması da beklenemezdi ki Annales yazarları da zaten bitaraf değildir.

Roma’nın Krallık Dönemi’nde ve Cumhuriyet Dönemi’nin ilk yıllarında bir kayıt tutma geleneği yoktur. Bununla beraber işini titizlikle yapan birkaç devlet memurunun yapacaklarını unutmamak için tuttukları bazı kayıtlara ulaşılmıştır. Bunlar Roma tarihinin ilk yazılı kaynaklarını teşkil etmektedir. Fakat bu notlar resmi bir tarih metni olarak kabul edilmemektedir. Kişinin görev süresi bittiğinde bu notlar aile arşivine konmuştur. Memuriyet sayısının artışıyla bağlantılı olarak Commentarii adı verilen resmi kayıtlar tutulmaya başlanmıştır.⁴⁰ Bu kayıtlar genellikle vergiler ve sayımlarla ilgilidir.

³⁷ Pontifex Maximus: Antik Roma’da dini kurumların en büyük rahibidir. Antik Roma dininin en önemli pozisyonudur.

³⁸ V. Diakov- S. Kovalev, *İlk Çağ Tarihi- 2*, çev., Özdemir İnce, İstanbul: Yordam Yayınevi, 2009, s. 4.

³⁹ Demiriş, *a.g.e.*, s. 19.

⁴⁰ Demiriş, *a.g.e.*, s. 14.

Roma tarih yazıcılığındaki önemli kaynaklardan biri de *övgü kitabeleridir*. Romalıların *Elogia* adını verdikleri bu kitabeler ölen aile reisinin (Pater Familia) anısına düzenlenmiştir. Bunlar genellikle mezar anıtlarında bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şiir şeklinde bazıları ise düzyazı şeklinde yazılmıştır. Soya önem veren Romalılar aslında tarihle daima iç içe yaşamışlardır.⁴¹ Buna rağmen resmi tarih yazıcılığının başlamasının geç bir tarihe tekabül etmesi dikkat çekicidir.

Roma'da tarih yazıcılığı Erken Cumhuriyet Dönemi'nde başlamıştır. İlk tarihçiler Annales yazarlarıdır. Bu geleneği başlatan kişi Fabius Pictor'dur. Pictor, bulduğu Pontifexleri bir sıraya dizmiş ve Roma tarihinden kronolojik olarak kısaca bahsetmiştir. Kendi yaşadığı döneme yaklaştıkça olaylardan daha detaylı bahsetmiştir. Bu biçim zaman içinde gelenek haline gelmiş ve Pictor'dan sonraki yazarlar da bu metodu kullanmıştır. Pictor ve diğerleri⁴² metinlerini düzyazı şeklinde kaleme almıştır. Fakat bu eserler pek çokları gibi zaman içinde yok olmuştur, günümüze ise sadece küçük parçaları ve onlardan yapılan alıntılar ulaşmıştır.

Roma Cumhuriyet Dönemi'nin sonlarına doğru tarih yazıcılığı boyut değiştirmiştir. Resmi üsluplu düzyazı yerini hitabete bırakırken tarih; siyaset ve felsefenin etkin bir silahı olarak kullanılmıştır. Bu dönemde eleştirel yazılar öne çıkmaktadır. Eleştiri yazısı denince ilk akla gelen kişi de Cicero olmaktadır. Tek olayın anlatıldığı monografi tarzı da bu dönem gelişmiştir. Erken Cumhuriyet Dönemi'nde de Geç Cumhuriyet Dönemi'nde de tarihçiler yahut metin yazarları genellikle siyasi şahıslardır. Siyasilerin etkileri ile biyografi ve otobiyografi tarzı yazılar da ortaya çıkmıştır. Biyografiler genellikle siyasi amaç gütmek için yazılmıştır.⁴³ Bununla birlikte otobiyografiler ise kişinin kendi yaptıklarını meşrulaştırma ve yüceltme amacı taşımaktadır. Buna verilebilecek en meşhur örnek Caesar'ın eserleridir.⁴⁴

Geç Cumhuriyet Dönemi'nde önsöz geleneği gelişmiştir. Romalıların praefatio adını verdikleri bu gelenek, Romalılara Greklerden geçmiş bir gelenektir. Hekataios,

⁴¹ Demiriş, *a.g.e.*, s. 17.

⁴² Bknz: Cincius Alimentus, Postumius Albinus, Acilius Glabrio vs.

⁴³ Demiriş, *a.g.e.*, s. 43.

⁴⁴ Demiriş, *a.g.e.*, s. 46.

Herodotos ve Thukydides tarafından başlatılan bu gelenek sonraki tarihçiler tarafından yüceltilmiş ve Grek tarih yazıcılığında önemli bir yer tutmuştur. Fakat Romalılar her konuda olduğu gibi bu konuda da geleneği doğrudan almamış, kendine has yöntemler ekleyerek yeni bir formata sokmuştur. Eseri tanıtmak ve geliştirilen yeni metotlardan bahsetmek için yazılan önsözlerde retoriğe büyük önem verilmiştir.⁴⁵

Erken İmparatorluk Dönemi'nin en önemli yazarı Titus Livius'tur. İmparator Augustus'a yakınlığı ile tanınan Livius, yaşadığı zamana kadar yazılan en kapsamlı Roma tarihi eserini kaleme almıştır.⁴⁶ Livius, *Ab Urbe Condita* adlı eserini makas-zamk⁴⁷ yöntemiyle yazmıştır. Bu durum Livius'un eserlerinin ağırlık merkezini oluşturmuştur.⁴⁸ Makas-zamk yöntemini Livius'tan sonraki tarihçiler de kullanmıştır.

Tacitus'un yaşadığı dönemde Roma tarih yazıcılığının zirveyi yaşadığı kabul edilmektedir. Onun geliştirdiği yeni metotlar ve biçimini sonraki yazarlarda bulunmamaktadır. Bu sebeple Tacitus sonrası dönem Roma tarih yazıcılığının çöküş dönemi olarak nitelendirilmektedir.⁴⁹ Tacitus'tan sonra kronik tarih yazımı geri gelmiş, yazarlar despot hükümdarlar sebebiyle fikirlerini sunmaktan çekinmiştir. Özgürlüklerin kısıtlandığı bu dönemde elle tutulur nitelikte özgün bir eser verilememiştir. Tarih yazıcılığı ile retorik ve biyografi yazarlığı da yavaş yavaş önemini kaybetmiştir. Bu dönem verilen eserler daha çok öncekilerin tekrarı niteliğindedir.

Romalılar tarihe önem verdikleri kadar diğer edebi türlere de önem vermişlerdir. Doğrudan bir tarih metni olarak sayılmayan bu ürünler tarihi doğru anlamak ve yorumlamak için incelenmesi gereken eserlerdir. Yazılmış pek çok coğrafya, şiir, felsefe, dua ve sanat metinleri tarihe ışık tutmaktadır. Roma halkı büyük oranda okuryazar olduğu için yazınsal türler her kesimden insanlar tarafından kaleme

⁴⁵ Demiriş, *a.g.e.*, s. 65.

⁴⁶ Gülden Çiçekdağı, "Augustus Döneminde Edebiyat ve Tarih", *Tarihin Peşinde Dergisi*, S. 10 (2013), s. 150.

⁴⁷ Makas-zamk yöntemi: Collingwood farklı kişilerin tanıklıklarının seçilip birleştirilerek eserlerde kullanılmasına bu adı vermektedir. Bunu tarih olarak kabul etmemektedir. Bugünkü anlamda kopyala-yapıştır veya intihal olarak yorumlanmaktadır.

⁴⁸ Collingwood, *a.g.e.*, s. 69.

⁴⁹ Demiriş, *a.g.e.*, s. 85.

alınmıştır. Metinler çoğunlukla Latince ve Grekçe kaleme alınmış olmakla birlikte, yazı dilleri sadece bunlardan ibaret değildir. Yöresel diller de hem yazma eserlerde hem halk arasında konuşma dili olarak kullanılmıştır. Bunların en bilineni ise Roma'nın büyük düşmanı Kartacalıların dilidir. Çeşitli dillerde ve türlerde eserler kaleme alan Romalılar aynı zamanda kitapçılık konusunda da oldukça gelişmiştir.⁵⁰

Roma tarih yazımını ve gelişim sürecini gözlemleyebilmek için kronolojik olarak bazı yazar ve eserlerinin tarih yazıcılığı açısından incelemeye aldığımızda çıkan veriler şu şekilde derlenmiştir. Erken Cumhuriyet Dönemi⁵¹ yazarlarının eserlerinin büyük bir kısmı günümüze ulaşmadığından dolayı bu dönemin incelemesini es geçmek zorunda kalınmıştır. Yine de bu dönem genel hatlarıyla kronik tarih yazımının kullanıldığı dönem olarak bilinmektedir. Annalesler bu dönemin ana kaynaklarını oluşturmaktadır. Dönemin yazarları olayları yorumlamak yerine doğrudan yazmayı tercih etmişlerdir. Üslupları genellikle akıcılıktan yoksundur. Yaşlı Cato'ya gelinceye kadar yazarlar eserlerini Grekçe kaleme almışlardır. Cato sonrası ise Latince yıllık yazarlığı başlamıştır. Fabius Pictor ve Yaşlı Cato, Erken Cumhuriyet Dönemi'nin en tanınan iki simasıdır.

Erken Cumhuriyet Dönemi'nin ardından gelen Geç Cumhuriyet Dönemi⁵² Roma tarih yazıcılığı için bir dönüm noktasıdır. Bu dönemin en tanınan yazarları arasında Julius Caesar, Cornelius Nepos, Varro ve Cicero'yu saymak mümkündür. Tarih yazıcılığının en belirgin kırılmaları bu dönemde olmuştur. Bu dönemde hitabet oldukça önemlidir. Eserlerdeki sıkıcı anlatım yerini hitabete ve akıcılığa, kronik tarih yazıcılığı ise yerini biyografi, otobiyografi ve olay yazıcılığına bırakmıştır. Bu dönem yazarlarının daha çok siyasi şahsiyetler oluşu tarihin, siyasi bir araç olarak kullanılmasına sebep olmuştur.

Tarihçi olarak kabul edilmese de Cicero verdiği onlarca eserle dönemin olaylarının aydınlatılmasına büyük katkı sağlamıştır. Başarılı bir hatip olan Cicero

⁵⁰ Reginald H. Barrow, *Romalılar*, çev., Ender Gürol, İstanbul: İz Yayıncılık, 2018, s. 114.

⁵¹ Erken Cumhuriyet Dönemi: Krallık Dönemi'nin sonlarıyla M.Ö. 100 yılına kadar olan dönemi kapsamaktadır.

⁵² Geç Cumhuriyet Dönemi: M.Ö. 100 ile Augustus'un imparatorluğuna kadar olan dönemi kapsamaktadır.

hitabeti ile sivri dilliliğini birleştirmiştir. Bunu eserlerine yansıtmaktan çekinmeyen Cicero, kendinden sonraki pek çok yazara da kılavuzluk etmiştir. Cicero'nun oldukça fazla sayıda eser yazdığı bilinmektedir. *Devlet Üzerine* adlı eseri bir tür siyasetname olarak kabul edilmektedir. Altı bölümden oluşan bu kitabın dördüncü ve beşinci bölümleri kısmen, altıncı bölümü ise tamamen kayıptır. Cicero dördüncü bölümde ahlaki konulara, beşinci bölümde de bir devlet adamının taşıması gereken özelliklere değinmektedir. Tamamı kayıp olan altıncı bölümde ise 'Scipio'nun düşü' adlı bir başlık olduğu bilinmektedir. Bunun içeriği hakkındaki bilgileri ise sonradan yazarların yaptıkları alıntılardan öğrenmekteyiz.⁵³ Cicero, anlatımı zenginleştirebilmek için eserini monolog değil diyalog şeklinde kaleme almıştır. Seçtiği devlet adamlarının, ideal devlet konusunu tartıştığını varsayan Cicero bu konuşmalara bazı yerlerde daha fazla kişiyi katmıştır. Cicero için vatanseverlik önemli bir kavramdır. Giriş kısmı kayıp olan bu metnin elimize ulaşan ilk kısmı "... onlarda güçlü vatanseverlik duygusu olmasaydı ülkemizi saldırıdan kurtaramaz..."⁵⁴ şeklinde başlamaktadır. Devamında ise Romalıların vatanseverlikleriyle yaptıkları iyi işleri sıralamaktadır.

Cicero'nun bir diğer kitabı *Kral Deiotaros Savunması* adlı kitabıdır. *Devlet Üzerine* kitabının aksine Cicero bu kitabı diyalog tarzda değil monolog tarzda yazmıştır. Caesar'ın düşmanlarıyla iş birliği yapan Kral Deiotaros'un avukatlığını yapan Cicero'nun dikkat çekmek istediği asıl nokta; Cumhuriyet değerlerinin Caesar tarafından çiğnendiğidir.⁵⁵ Caesar bu mahkemeyi kendi evinde görmektedir ve yargıç da kendisidir.⁵⁶ Mahkemenin nasıl sonuçlandığı bilinmemektedir ancak genel kanı Cicero'nun davayı kazandığı yönündedir. Cicero'nun hitabet gücü bu kitapta açıkça gözlemlenebilmektedir.

Cicero'nun ardından incelenmesi gereken bir diğer önemli şahıs Caesar'dır. İlk daimi diktatör olan Caesar'ın, *İç Savaş Hakkında* ve *Galia Savaşı* adlı iki kitabı vardır. Güçlü hitabetiyle tanınan Caesar'ın bu kitaplarına bakıldığında bu şöhretin haksız olmadığı anlaşılmaktadır. Caesar diğer yazarlardan farklı bir yazım metodu

⁵³ Cicero, *Devlet Üzerine*, Cicero, *De Re Publica*, çev., Cengiz Çevik, İstanbul: İthaki Yayınları, 2018, s. 102.

⁵⁴ Cicero, *a.g.e.*, I.I.

⁵⁵ Cicero, *Kral Deiotaros Savunması*, Cicero, *Pro Rege Deiotaro*, çev., Ebru Akdoğu Arca, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2017, s. 23.

⁵⁶ Cicero, *a.g.e.*, s. 49.

geliştirmiştir. Yaptığı faaliyetleri meşrulaştırmak için kaleme aldığı bu eserleri kendi ağzından değil, üçüncü tekil kişinin ağzından anlatmıştır. *İç Savaş Hakkında* eserinde ele alınan tarih aralığı, M.Ö. 49 yılının ilk günleri ile M.Ö. 48 yılının yaz aylarıdır. Caesar'ın senatoya gönderdiği mektupla başlayan eser, Pompeius'un ölümüyle son bulmaktadır. Caesar bu eserinde kendisinden lütufkâr ve dostane biri olarak bahsetmektedir.⁵⁷ Iulius Caesar eserlerinde bizzat yaşadığı olayları anlattığı için başka bir kaynaktan yararlanma gereği duymamıştır. Bu dönemlerle ilgili elimizde fazla sayıda kaynak vardır. Bu sebeple Caesar'ın anlattığı olayların tenkidi ve tahlili kolaylıkla yapılabilir.

Cornelius Nepos, Geç Cumhuriyet Dönemi'nin en önemli yazarlarından biridir. Bu dönem yazarlarının genel özelliği siyasi şahsiyetler olmalarıdır. Oysa Nepos bunların aksine hiçbir siyasi görevde bulunmayan ve kendini edebiyata adanmış bir kişi olmasıyla dikkat çekmektedir. Aynı zamanda şair olan Nepos şiirlerinde kullandığı akıcı üslubunu düzyazılarda da kullanmıştır. Ortaya koyduğu eserlerden sadece *Ünlü Komutanların Yaşamları* adlı biyografi kitabı günümüze ulaşmıştır. Ancak bu eserin de tamamına değil sadece yirmi dört adet biyografisine ve 'Krallar Üzerine' adlı başlığına ulaşılabilmiştir. Nepos sadece Romalı devlet adamlarını değil, Roma'nın düşmanı olan ülkelerin devlet adamlarını da yazmıştır. Roma'nın en büyük düşmanlarından olan Hamilcar Barca ve oğlu Hannibal Barca'ya da eserinde yer ayıran Nepos, Hannibal'den "yenilmez" olarak bahsetmektedir.⁵⁸ Eserinde bahsettiği kişilerin yaşamlarını tarafsız bir üslupla kaleme alan Nepos, bu tavrı ve eseriyle kendisinden sonra yaşayan Plutarkhos'a örnek olmuştur.⁵⁹

Roma tarihinin en verimli eserlerinin verildiği dönem Erken İmparatorluk Dönemi'dir.⁶⁰ Roma tarihi denince akla gelen ilk iki isim Titus Livius ve Cornelius Tacitus'tur. Her ikisi de bu dönemde yaşamış yazarlardır. Yaşadıkları döneme kadarki en kapsamlı Roma tarihini yazan bu yazarlar, yaşamları ve eserleri hakkında en çok

⁵⁷ J. Caesar, *Notlar; İç Savaş Üzerine*, Caesar, *Commentarii- De Bello Civili*, çev., Samet Özgüler, Ankara: Doğubaki Yayınları, 2018.

⁵⁸ Cornelius Nepos, *Ünlü Komutanların Yaşamları*, Cornelius Nepos, *De Viris Illustribus*, Hannibal, VI., çev., Furkan Akderin, İzmir: Yakın Kitabevi, 2011, s. 4.

⁵⁹ Nepos, *a.g.e.*, s. 4.

⁶⁰ Erken İmparatorluk Dönemi: İmparator Augustus'un saltanatından, M.S. II. yüzyılın sonlarına kadar olan dönem.

çalışılan kişilerdir. Tarih yazıcılığıyla ilgili yazılan kitaplarda genellikle onlar için ayrı başlıklar açılmış ve çalışmaları uzun uzadıya incelenmiştir.⁶¹ Bu dönemde Tranquillus ve Plutarkhos gibi tarihçiler, Vergilius ve Ovidius gibi şairler, Seneca gibi filozoflar da yaşamış ve verdikleri eserlerle tarihe ışık tutmuşlardır. Bu dönemin imparatorları Augustus, Cladius ve Marcus Aurelius da yazdıkları ve yazılmasına teşvik ettikleri eserlerle tarih ilminin gelişimine katkıda bulunmuşlardır. İmparator oldukları dönemlerde yazarları ve ozanları eser vermeye teşvik etmeleri onların önemini artırmaktadır. Ancak bu tutumları yergi ve muhalif yazarlar için geçerli değildir. Muhalif yazarlara baskı yapıldığı, bu yazarların öldürüldüğü veya intihara zorlandığı ve eserlerinin yakıldığı bilinmektedir.⁶² Tüm bunlara rağmen en çok eser verilen dönem Erken İmparatorluk Dönemi olduğu için Tarihçi Antal Szerb bu dönemi “Altın Çağ” olarak adlandırmaktadır.⁶³

İmparator Augustus, sadece yazar, şair ve sanatçıları desteklemekle yetinmemiş kendisi de yazarlığa soyunmuştur. Augustus’un on üç kitaptan oluşan otobiyografisi kayıptır. Sadece dördüncü kitabı Ankara’daki Augustus tapınağında bulunmuştur. Tunç levhalar üzerine yazılmış olan bu esere *Monumentum Ancyranum* yani *Ankara Anıtı* adı verilmiştir. Bu anıtta Augustus yaptığı işlerden bahsetmektedir. Vasiyeti üzerine ölümünden sonra Roma’nın çeşitli eyaletlerine bu yazıt dağıtılmıştır. Bu yazıt genel olarak üç başlık altında incelenmektedir. İlki; SPQR (Senatus Populusque Romanus yani Roma Senatosu ve Halkı) tarafından Augustus’a bahşedilen onurlardan, ikincisi; Augustus’un devleti için şahsi hazinesinden yaptığı harcamalardan, üçüncüsü ise Augustus’un barışta ve savaşta gerçekleştirdiği hizmetlerden bahsetmektedir.⁶⁴ Augustus eserine 19 yaşında masraflarını kendisi karşılayarak kurduğu ordudan bahsederek başlamıştır. İmparator, eserinin muhtelif yerlerinde Caesar’dan “babam” diye bahsetmiştir. Bu eser Augustus hakkında kendi ağzından öğrendiğimiz bilgiler

⁶¹ Collingwood, *a.g.e.*, s. 69; Breisach, *a.g.e.*, s. 93; Momigliano, *a.g.e.*, s. 118; Demiriş, *a.g.e.*, s. 62. Bunların haricinde Demiriş’in sadece Livius’u ve sadece Tacitus’u kaleme aldığı eserleri de mevcuttur. Bknz: Demiriş, *Titus Livius, Roma’nın Yurtsever Tarihçisi*; Demiriş, *Tacitus, Annales’te Beliren Tarihçiliği ve Hümanizmi ile*.

⁶² Demiriş, *a.g.e.*, s. 78.

⁶³ Antal Szerb, *Dünya Yazın Tarihi*, çev., Vural Yıldırım, Ankara: Dost Yayınları, 2008, s. 84.

⁶⁴ Augustus, *Ankara Anıtı*, Augustus, *Monumentum Ancyranum*, çev., Çiğdem Dürüşken, İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2009, s. 12.

açısından son derece önemlidir. Onun ayrıca şiir yazdığını da bilmekteyiz. Fakat bu şiir kitapları da otobiyografisi gibi kayıptır.⁶⁵

Erken İmparatorluk Dönemi'nin en önemli yazarlarından biri Titus Livius'tur. Livius eserine yazacağı bilgileri hassas bir süzgeçten geçirmeye çalışmıştır. Eline ulaşan bilgilerin ne kadarının mitos ne kadarının gerçek olduğuna dikkat ettiği bilinmekteyse de bu konuda bazı yerlerde başarısız olduğu ve bazen kaynak verme konusunda yanlış beyan verdiği düşünülmektedir. Örneğin; eski dönemlere ait olan gördüğünü iddia ettiği senato kararlarının orijinalini değil kopyalarını gördüğü düşünülmektedir.⁶⁶ Eserinde devletin kuruluş dönemini anlattığı kısımların masal olduğunu belirterek bunları ne doğrulamış ne de yalanlamıştır. Ayrıca Livius bu hikâyeleri yorumlamaktan da imtina etmiştir. Livius'un kaynaklarının büyük çoğunluğu kendinden önceki Annales yazarlarıdır. Arşivden belgeleri çıkarıp yorumlamak yerine yazılmış olan eserlerden yararlanmıştır.⁶⁷ Bu da onun kaynaklarda rastladığı olası bir hatayı tekrarlaması demektir. Ancak Livius yararlandığı kaynaklardaki birçok bilgiyi olduğu gibi aktarmak yerine kendine özgü bir biçimde yeniden yorumlamıştır. Eserin bütünlüğünü bozmamak için yararlandığı yazarların hepsinin ismini vermemiştir.⁶⁸

Son yüzyıllarda Livius üzerine yapılan çalışmalarda Livius'un eserinde bazı yanlış bilgiler saptanmıştır. Bu yanlışların pek çok sebebi vardır. *“Bunlar Livius'un kullandığı kaynakları yanlış değerlendirmesinden, onlara eleştirel bir bakış açısıyla yaklaşmamış olmasından, dikkatsizliğinden ve politika, askerlik, coğrafya gibi özel bilgi gerektiren konulardaki bilgi ve deneyim eksikliğinden, yabancı dil sorunundan kaynaklanan yanlışlardır.”*⁶⁹ Bunun yanı sıra kullandığı ana kaynaklarla karşılaştırma yapıldığında Livius'un bazı bilgileri kasıtlı olarak çarpıttığı anlaşılmıştır. Amacına uymayan tarihi amacına uygun hale getirmiştir. Livius'un eserinde birkaç kronolojik ve terminolojik hataya da rastlanmıştır. Bu sebeple onun verdiği bilgileri de mutlak doğru olarak kabul etmemek gerekmektedir.

⁶⁵ Bedia Demiriş, *Titus Livius- Roma'nın Yurtsever Tarihçisi*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1998, s. 8.

⁶⁶ Şahin, *a.g.e.*, s. 24.

⁶⁷ Demiriş, *a.g.e.*, s. 87.

⁶⁸ Demiriş, *a.g.e.*, s. 66.

⁶⁹ Demiriş, *a.g.e.*, s. 101.

Livius bazı hatalı bilgiler vermiş olsa da bu onun önemini kaybetmesine sebep olmamıştır. Aksine Roma tarihçiliği denildiği zaman hala ilk önce onun ismi akıllara gelmektedir. Okuyucusunu sıkmamak için eserinin içinde yer yer diyalog tarzı açıklamalara yer vermiştir. Özellikle Cannae Savaşı'nı anlattığı bölümde yaptığı betimlemeler eserin akıcılığını desteklemektedir.

Roma yazın tarihinde en az Livius kadar önemli bir diğer yazar da Cornelius Tacitus'tur. Pek çok eser kaleme alan Tacitus biçem ve tarz olarak kendinden öncekilere benzememektedir. Tarihe yeni bir tarz kazandıran Tacitus kendisinin "*nefrete ve partizan duygulara kapılmadığını*"⁷⁰ ifade etmiştir. Ele aldığı konuların büyük çoğunluğuna tanık olmuştur. Devlet yönetimindeki ve toplumdaki bozulmaları fark etmiş, bunun üzerine düşünmüş ve eserlerini birer birer bu sorun çerçevesinde kaleme almıştır.

Tacitus, Roma'daki bozulmanın sebebi olarak yönetim tarzının değiştiğini savunan Polybios ile aynı fikirde değildir. Ona göre bozulmanın esas sebebi eski kusursuz liderlerin ve yurttaşlık bilinciyle çalışan devlet görevlilerinin olmayışıdır. Aynı zamanda Romalılar yaşam tarzındaki sadeliği de kaybetmişlerdir. Bu da toplumun ahlakını bozmuştur. Tüm bunlar Tacitus'un söylemlerinin temelini oluşturmaktadır. Tacitus bu insanları eleştirirken oldukça sivri dillidir. Bu konuda Augustus, Domitianus, Nero gibi imparatorları eleştirmekten geri durmamıştır. Bu eleştirilerini elbette imparatorlar öldükten sonra yapmıştır. Fakat birçok tarihçi buna bile cesaret edemezken Tacitus'un bu cesareti göstermesi takdire şayandır. Tacitus'un eserlerinde karamsarlık hâkimdir. Bunun sebebi ise nedenini anladığı ama değiştirmeye gücünün yetmediği kötü olan ve daha da kötüye giden devlet düzenidir.⁷¹

Tacitus, imparatorların karakter özelliklerinin Roma tarihini doğrudan etkilediğini düşünmüştür. Bu sebeple eserlerinde imparatorların karakterlerine de değinmiştir. Analiz ettiği imparatorların döneminde yaşamamışsa onların döneminde yaşayan tarihçilerin verilerinden hareketle çıkarımlarda bulunmuştur.

⁷⁰ Breisach, *a.g.e.*, s. 95.

⁷¹ Bedia Demiriş, *Tacitus: Annales'te Beliren Tarihçiliği ve Hümanizmi ile*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2002, s. 78.

Tacitus eserlerinde büyük oranda yıldan yıla kendi tuttuğu kayıtlara, gözlemlerine ve eleştirilerine yer vermiştir. Bazı yerlerde anlatımı akıcı hale getirmek için nutuk, söylev, betimleme, hikâye gibi unsurlara da yer ayırmıştır. Ayrıca dolaylı soru cümlelerini ve şart kipini fazlaca kullanmıştır.⁷²

Yazdığı *Germania* kitabı ile Roma tarihinde ilk defa bir ırk üzerine çalışma yapılmıştır. Alman tarihi için oldukça önemli olan bu eser Tacitus'un gözlem ve analizlerinden oluşmaktadır. Aslında eserin yazılış amacı Romalılara düşmanlarını tanıtmak ve tehlikelere karşı uyarmak değildir. Tacitus bu eseri, vatansever ve çalışkan olan Almanların nasıl başarılı olduğunu ve bu özelliklerini kaybeden Romalıların nasıl gerilemeye başladığını Romalılara göstermek için kaleme almıştır. Amacı her ne olursa olsun Tacitus, Fransız İhtilali'ne kadar Avrupalılara ilham kaynağı olmuş ve onlara malzeme sağlamış büyük bir tarihçidir.⁷³

Livius ve Tacitus'tan sonra da pek çok yazar tarih kitapları yazmıştır. Bu iki tarihçinin zorlandığı engelleri aşamayan ve üzerine hiçbir şey koyamayan İmparatorluk Dönemi tarihçilerinden sadece Marcellinus'u başka bir yere koymak gerekmektedir. Marcellinus da yazılmış olan tarihe yeni bir bilgi eklememiştir ancak eserini tarafsız bir biçimde kaleme almıştır. Bu vasfı İmparatorluk Dönemi tarihçileri için taşımak oldukça zordur.

M.S. I. yüzyıldan sonra nitelikli tarihçilerin sayısında azalma olduğu gözlemlenmektedir. Tarihçi olmayan pek çok yazar da yazdıklarıyla tarihe katkı sağlamışlardır. Örneğin; ozan Vergilius yazdığı *Aeneis Destanı* ile adından sıkça söz ettirmiştir. Ancak bu destan doğrudan bir tarih metni olarak kabul edilmemektedir. Stoacı filozof Seneca da pek çok eser kaleme almıştır. Onun eserleri tarihten çok felsefe ve edebiyat alanlarındakileri alakadar etmekle birlikte dönemin düşünceleri hakkında bizlere fikir vermekte ve tarihi daha iyi algılamamıza yardımcı olmaktadır. *Troialı Kadınlar* adını verdiği tiyatro eserinde Troia Savaşı'ndan ve oradaki önemli

⁷² Bedia Demiriş, *a.g.e.*, s. 60.

⁷³ Momigliano, *a.g.e.*, s. 91.

kadınlardan bahsetmektedir.⁷⁴ Burada yazdıkları aslında Roma toplumunda kadın algısı hakkında bizlere bilgi vermektedir.

Roma’da çok gelişmemiş bir tarih yazıcılığı türü olarak askeri tarih yazıcılığı da mevcuttur. Yazılmış hemen hemen her kitapta askeri taktiklerden ve ordunun özelliklerinden bahsedilmişse de doğrudan savaş sanatı ile ilgili yazılmış eserlerin sayısı pek azdır. Yazılmış olanların en ünlüsü, Geç Roma İmparatorluğu Dönemi’nde Flavius Vegetius Renatus’un “*De Re Militarii*” adıyla kaleme aldığı ve günümüz Türkçesine *Roma Savaş Sanatı* adıyla çevrilen eserdir.⁷⁵ Bu eser Roma’nın askeri anlamda yaptığı her şeyi anlamamızı kolaylaştırmıştır. Doğrudan bir tarih kitabı olmasa da Roma tarihine yaptığı katkı yadsınmamaktadır.

Roma tarih yazıcılığındaki canlılık pagan Roma ile sona ermiştir.⁷⁶ Gelişim evrelerini rahatlıkla takip edebildiğimiz Roma tarih yazıcılığı Hristiyanlıkla birlikte boyut değiştirmeye başlamıştır. Roma’da birbirlerinden tamamen farklı fikir ve duygu dünyasında yaşayan Pagan Romalılar ve Hristiyan Romalılar arasındaki mücadeleyi her anlamda Hristiyan Romalılar kazanmıştır.

1.2. Roma Tıbbı ile İlgili Bilgi Veren Ana Kaynaklar

Antikçağ metinleri içerisinde Roma tıbbını anlayabileceğimiz metinlerin sayısı çok fazla değildir. Roma tıbbı hakkında bize bilgi veren ana kaynaklar genellikle dönemin hekimleri, ansiklopedistleri yahut şifacıları tarafından yazılmıştır. Yazarların büyük çoğunluğunun Yunan asıllı olduğu görülmektedir. Yunan tıbbından etkilenen ve tıp konusunda anlamlı bir gelişim gösteremeyen Romalılar tıbbi eser yazma konusunda da Yunanların gerisinde kalmıştır.

Roma tıbbı konusunda bilgi alınan en önemli temel kaynaklardan biri Celsus’a aittir. M.Ö. 10- M.S. 50 yıllarında yaşayan Celsus bir hekimden ziyade bir ansiklopedi yazarıdır. Fakat yazarın sergilediği bu üst düzey bilgiler onun tıp eğitimi alıp almadığı

⁷⁴ Seneca, *Troialı Kadınlar*, Seneca, *Troades*, çev., Çiğdem Dürüşken, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

⁷⁵ Bknz: Flavius Vegetius Renatus, *Roma Savaş Sanatı*, Renatus, *De Re Militari*, çev., Samet Özgüler, Kutsi Aybars Çetinalp, İstanbul: Kronik Yayınları, 2019.

⁷⁶ Breisach, *a.g.e.*, s. 108.

konusunda uzmanların tartışma konusu olmuştur.⁷⁷ Felsefe, askerlik, hukuk, tarım, tıp gibi pek çok alanda ansiklopediler kaleme almıştır. Tıp ile ilgili yazdığı eserin adı *De Re Medicina*'dır (Tıbbi Konular Hakkında). Bu eser sistematik olarak düzenlenmiş ve sade bir Latince ile kaleme alınmıştır. Bu eser klasik dönemin ilk Latince tıp kitabıdır.⁷⁸ Celsus bu eserinde Yunanca kelimelere de sıklıkla yer vermiştir.⁷⁹ Yunan tıbbından yaptığı alıntılar sebebiyle Cato ve Plinius tarafından eleştirilse de Antikçağ yazarları tarafından bu çabası takdir edilmiştir.⁸⁰

*“Klasik devrin Latince yazılmış yegane tıbbi eseri olup matbaanın icadından sonra Avrupa’da basılan ilk tıp kitabıdır. Şu bölümlerden meydana gelmiştir: hijyen, diyet, eczacılık, cerrahlik, ampirist hekimler ile rasyonalist hekimler arasındaki münakaşalar; hastalıklar hakkında genel bilgiler, tek tek hastalık tarifleri; ilaçlar ve dozajları; cerrahlik sanatı; doku bilgisi.”*⁸¹

De Re Medicina'da Celsus çok önemli bir tespitte bulunmuştur. Günümüzde halen geçerliliğini koruyan iltihap belirtilerinin tespitine ilk kez onun, bu eserinde rastlamaktayız. Kızarıklık, ağrı, sıcaklık ve şişlik gibi iltihabi belirtileri gözlemlemiş ve bunun sebebini uygun aseptik koşullar sağlanmadan yapılan cerrahi müdahalelere bağlamıştır. Cerrahi işlem öncesi yapılması gereken aseptik uygulamaları sirke ve kekik yağı kullanarak yapmıştır. Celsus eserinde göz ameliyatlarına ve bilhassa cerrahlığa geniş yer vermiştir. Aynı zamanda Celsus diyeti hem tedavide hem sağlığı sürdürmede etkili bir yöntem olarak kullanmıştır.⁸² Genel olarak bakıldığında Celsus'un yaptığı tasnifin şu şekilde olduğunu anlamaktayız: *diyetle iyi olacaklar, ilaç kullanımı gerektirenler ve cerrahi girişimden başka çaresi olmayanlar*.⁸³ Celsus aynı zamanda psikiyatri tarihi açısından çok önemli olan phrenesia (kalıcı ruh hastalığı),

⁷⁷ Valentina Gazzaniga, “Aulus Cornelius Celsus”, *Antik Roma*, ed. Umberto Eco, İstanbul: Alfa Kitap, 2022, s. 1042.

⁷⁸ Esra Torun, “Bizans Sanatında Doktor Azizler ve Şifa”, Yüksek Lisans Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, 2018, s. 19.

⁷⁹ Ido İsracowich, *Patient And Healers in the High Roman Empire*, Baltimore: John Hopkins University Press, 2015, s. 11.

⁸⁰ Gazzaniga, a.g.m., s. 1042.

⁸¹ Bayat, a.g.e., s. 134.

⁸² Sevim Tekeli ve Diğer., *Bilim Tarihine Giriş*, Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2021, s. 95.

⁸³ Ali Babaoğlu, *Psikiyatri Tarihi*, İstanbul: Okuyan Us Yayınları, 2021, s. 49.

epilepsi ve apopleksiden⁸⁴ ve onların tedavisinden bahseden ilk kişi olarak öne çıkmıştır.⁸⁵ 1443 yılında Milano’da keşfedilen bu eser ilk defa 1478’de basılmıştır.⁸⁶

Bilinen ilk kadın hastalıkları/jinekoloji doktoru olan Soranus’un yaşadığı yıllar tam olarak bilinmese de M.S. I. yüzyılda yaşadığı bilinmektedir. Ephesos/Efes doğumlu olan Soranus kadın hastalıklarıyla ilgili *Gynaekologiae (Jinekoloji)* adlı bir eser kaleme almıştır. Onun bu eseri yaklaşık 1400 yıl boyunca alanında tek kaynak olarak kullanılmış ve okullarda okutulmuştur. Eserin ilk iki kitabında bir ebede olması gereken özelliklerden, jinekoloji ve doğum bilgisinden bahsetmiştir. Üçüncü ve dördüncü kitaplarda *Normal Şeyler* başlığını vermiş olduğu kısımda kadın genital organından, onun temizliğinden, gebelikten ve doğumdan bahsetmiştir. Kadınların erkeklere kıyasla psikiyatrik hastalara daha meyilli olduğunu düşünmüştür. Onun bu fikrinin sebebi kadınların hormonlarının değişikliğinden kaynaklı dönemsel olarak değişen ruh halleri olmasına bağlamıştır.⁸⁷ *Anormal Şeyler* adını verdiği bölümde ise diyetle yahut cerrahiyle tedavi edilen hastalıkları açıklamıştır. Doğum esnasında yaptığı gözlemlerle kadınların ve çocukların anatomisinde incelemelerde bulunmuştur. Ayrıca doğum sandalyesi konusundaki ilk yazılı betimlemeyi yapmıştır.⁸⁸ Soranus, müdahaleli doğum konusuna da eserinde yer vermiştir.⁸⁹ Bu eser 1533-87 yılları arasında çeşitli dillere çevrilerek basılmıştır. Soranus’un ayrıca *Bandajlar Üzerine* ve *Kırıklar Üzerine* adını taşıyan incelemeleri de bulunmaktadır.⁹⁰

Efes doğumlu hekimlerden biri olan Rufus’un (M.S. I. yüzyıl) tıp alanında pek çok eseri bulunmaktadır. Bunlar; *İnsan Vücudunun Kısımlarının Adları Hakkında*, *Nabız Hakkında*, *İnsan Vücudunun Anatomisi*, *Böbrek ve Mesane Hastalıkları Hakkında*. Bunların yanı sıra Rufus, gözün yapısı ve göz hastalıklarıyla da ilgilenmiş ve göz lensinden bahsetmiştir. Nabızı, kalbin kasılması durumunda kalbin alt ucunun göğüs duvarına yaptığı temas sonucu ortaya çıkan bir durum olarak tanımlamıştır. Lepre ve uyuz gibi cilt hastalıklarının tedavisinden de bahseden Rufus çağdaşlarının

⁸⁴ Apopleksi: Felç, inme.

⁸⁵ Babaoğlu, a.g.e., s. 49.

⁸⁶ Zeki Tez, *Tıbbın Gizemli Tarihi: Semboller, Büyüler ve Ritüeller Eşliğinde “Şifa”*, İstanbul: Hayyikitap Yayınevi, 2010, s. 42.

⁸⁷ Andrew Scull, *Uygarlık ve Delilik*, çev., Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2022, s. 32.

⁸⁸ Tez, a.g.e., s. 49.

⁸⁹ Porter, a.g.e., s. 117.

⁹⁰ Bayat, a.g.e., s. 136.

aksine cerrahiye gerekli bulmuş ve böbrek ve mesane taşlarının tedavisinde kullanılmasını önermiştir.⁹¹

Roma tıbbı denince akla gelen ilk isim şüphesiz Galenos olmaktadır. M.S. 129-200 yıllarında yaşayan Pergamonlu Galen/Galenos aslında Romalı değil Yunan'dır. Adı Hippokrates ile birlikte tıp büyükleri arasında anılmaktadır. Galenos, Hippokrates'in her dediğini kabul etmemiş ve bazı konularda yeni yaklaşımlar geliştirmiştir. O dönemde "*Hippokrates'in 'evet' dediğine Galenos 'hayır' der*" sözü oldukça ünlü olmuştur.⁹² Hippokrates tıbbi felsefeden ayırırken, Galenos bu iki bilimi tekrar bir araya getirmiş ve *Erdemli Hekim Filozof Olmalıdır* (Hoti Ho Aristos Hiatros Kai Filosofo) adlı bir eser kaleme almıştır. Hippokrates 'benzer benzerle tedavi edilir' savını savunurken Galenos, 'karşıt tedaviyi' benimsemiştir.

Roma İmparatorluğu'nda ünlü olmasına sebep olan olay İmparator Marcus Aurelius'un oğlu Commodus'u tedavi etmesidir. İmparator daha sonra bu hekimi şahsi doktoru yapmıştır. Galenos'un şöhreti bu olaydan sonra devletin zenginleri arasında yayılmıştır. Siyasilerle iş yapması onun hem şöhretini hem de maddiyatını geliştirmiştir. İmparatorun da yakın çevresinde bulunan Galenos'un, İmparator ile savaşımlara gitmek istemediği için Tanrı Asklepeios'un gitmesini yasakladığını öne sürdüğü bilinmektedir.⁹³

Anatomi ve fizyoloji alanında yeni yaklaşımlarda ve günümüzde de doğruluğu kabul edilen bazı tespitlerde bulunmuştur. Kan dolaşımı, sinirlerin etkileri, omurların görevleri gibi pek çok konuda yüzyıllarca öğretilen tezler ortaya atmıştır. Galenos'un öğretileri Rönesans Dönemi'nde dahi önemini korumuş ve tıp okullarında onun kitapları okutulmuştur. Onun yazdıkları ve gözlemleri mutlak doğru kabul edildiğinden ve geliştirilmediğinden dolayı yaptığı hatalı tespitler de varlıklarını yüzyıllarca korumuştur. Hatalı tespitlerde bulunmasının temel sebebi anatomi çalışmalarını, maymun ve domuz gibi hayvanlar üzerinde yaptığı deneylerden öğrenmesidir. Bu sebeple yanlış anatomik bilgilerin yayılmasına da sebebiyet vermiştir. Örneğin; bu incelemeler sonucu karaciğerin beş lobdan oluştuğu bilgisini vermiştir.⁹⁴ İnekler üzerinde yaptığı incelemeye göre bu sonuca varmıştır. Ancak insan

⁹¹ Tekeli ve Diğer., *a.g.e.*, s. 95.

⁹² Tez, *a.g.e.*, s. 50.

⁹³ Valentina Gazzaniga, "Galenos", *Antik Roma*, ed., Umberto Eco, İstanbul: Alfa Kitap, 2022, s. 1050.

⁹⁴ Tekeli ve Diğer., *a.g.e.*, s. 96.

karaciğeri iki lobdan oluşmaktadır. Bununla birlikte Galenos, kan dolaşımı hakkında doğru bilgiler de vermiştir. Ancak hayvanlar ve insanlar arasındaki kan dolaşımı sistemi aynı değildir. Bu bilgiler aynı zamanda gladyatörlerin hekimi olan Galenos'un ölmek üzere olan gladyatörleri inceleyerek bu fikri ortaya attığını düşündürmektedir. Ancak o zamanlarda Roma'da kadavra veyahut canlı insan bedeni üzerinde incelemeler yapmak yasaktı. Bu sebeple Galenos'un bunu itiraf etmekten çekindiği ancak bu incelemeleri bir insanın üzerinde yaptığı düşünülmektedir.⁹⁵

De Usu Partium (Beden Kısımlarının İşlevleri Üzerine) adını verdiği eseri Rönesans Dönemi'nde farklı dillerde basılmıştır. 400'den fazla eseri olduğu söyleniyorsa da bunların sadece 140 kadarı günümüze ulaşmıştır. Bazıları şunlardır: *Anatomik Araştırmalar, Hippokrates ve Platonun Doktrinleri Üzerine, Bedenin Hastalıklı Organları Hakkında, Organların Yararları Hakkında, Sağlık Bilgisi, İlaç Bilgisi* vs.⁹⁶. Ayrıca panzehirler üzerine yazdığı *De Antidotis* adlı bir eseri de mevcuttur ve O, bu eserde değişik şarap türlerinden ve özelliklerinden de bahsetmiştir.⁹⁷

Roma döneminde kadın hekimlerin de varlığı bilinmektedir. Fakat onların kaleme aldıkları eserlerden pek azı günümüze ulaşabilmiştir. Bunlardan biri, M.S. I. yüzyılda yaşayan kadın hekim Metrodora tarafından kaleme alınmıştır. Orijinal nüshası Floransa'da bulunan bu eserde uterus⁹⁸, böbrek ve mide hastalıkları ile ilgili bilgiler mevcuttur. Bir kadın tarafından yazılan en eski el yazması eser olarak bilinmekteyse de yazıldığı dönemde yaşayan erkek hekim Metrodorus'a atfedilmiş ve yüzyıllarca bu yanlış bilginin varlığı devam etmiştir.⁹⁹

Oreibasius (M.S. 325-400) Pergamon/Bergama doğumlu bir hekimdir ve Doğu Roma İmparatorluğu'nda görev almıştır. 70 ciltten oluşan tıp ansiklopedisinin adı *Synogogia İatrikai*'dir ve bu eserlerden sadece üçte biri günümüze ulaşmıştır. Kendi gibi hekim olan oğlu Eustathias babasının bu kitabını özet haline getirmiş ve *Synopsis*

⁹⁵ Meyer Friedman- Gerald W. Friedland, *Tıpta En Büyük 10 Keşif*, çev., Yeşim Türkmenoğlu- Şükrü Alpagut, İstanbul: CSA Global Publishing, 2006, s. 19-20.

⁹⁶ Tuğba Mercan, "Antik Kaynaklar ve Arkeolojik Kanıtlar Işığında Antik Yunan ve Roma'da Ruh Hastalıkları", Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, 2019, s. 50.

⁹⁷ Gülseren Mutlu, "Antikçağda Üzüm/Şarabın Halk Tıbbında Kullanımı", *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi*, 7/61 (2020), s. 3276.

⁹⁸ Uterus: Kadın rahminin Latince ismi.

⁹⁹ Öztürk Türkmen, a.g.m., s. 23.

adını vermiştir. Anatomiden hijyene, teşhisten diyeteye kadar tıp ile ilgili pek çok konuyu anlatmıştır. Ayrıca göz hastalıklarını anlattığı 39 bölümden oluşan *Ophtalmica* adını verdiği bir eseri de mevcuttur.¹⁰⁰

Roma tıbbında bitkiler oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Bu sebeple doğrudan tıbbi kitaplar olmasa da bitkilerle alakalı yazılan doğa tarihi tarzında kitaplar da bu başlığa dahil edilmiştir. Bu kitapların en önemlisi İmparator Nero'nun ordusunda hekim olarak görev yapan eczacı¹⁰¹, Yunan yazar Dioscorides'in *De Materia Medica* (Tıbbi Maddeler Üzerine) adlı eseridir. Yazar bu eserde derin uyku veren adam otu - adam otunun kısırlığa da iyi geldiğine ve iyi şans getirdiğine inanılmış ve adam otundan muskalar da yapılmıştır.¹⁰² - afyon sakızı, şarap gibi bitki, drog ve bitki ürünlerinin anestezi amacıyla kullanılabileceğinden bahsetmektedir. Dioscorides aynı zamanda *anesthesia/anestezi* terimini kullanan ilk kişidir.¹⁰³

Dioscorides eserinde sadece şifalı bitkilerin adını vermekle yetinmemiş, onların saklama koşullarından, yetiştikleri yerlerden ve yapılabilecek ilaçların dozajlarından da bahsetmiştir ve hatta bazı bitkilerin resimlerini de çizmiştir. O, bunları alfabetik olarak sıralamamış; onun yerine daha akılda kalıcı bir tasnif yapmıştır. Kullanılan malzemelerin paralelliklerini göz önünde bulundurarak yaptığı sınıflandırma, o zamana kadar görülmemiş bir sınıflandırma şeklidir. Dioscorides, yazdığı ve çizdiği bütün bitkileri iş yolculukları sırasında kendisinin bizzat gördüğünü ifade etmiştir.¹⁰⁴ Ayrıca üzüm ve şarabın halk sağlığında kullanılabileceğinden de bahsetmiştir.¹⁰⁵ Dioscorides'in bitkilere verdiği isimlerin bir kısmı günümüzde halen kullanılmaktadır. Bitkilerin yanı sıra eserde bazı doğal taşlardan ve süt, bal gibi hayvani ürünlerden de bahsetmiştir.¹⁰⁶ Onun bu eseri daha sonraki yıllarda Arapça'ya ve çeşitli Avrupa dillerine de çevrilmiştir. Eserin Türkçe'ye çevrilmiş hali de mevcuttur.

¹⁰⁰ Bayat, *a.g.e.*, s. 141.

¹⁰¹ Tekeli ve Diğer., *a.g.e.*, s. 97.

¹⁰² Mercan, *a.g.t.*, s. 83.

¹⁰³ Friedman- Friedland, *a.g.e.*, s. 95.

¹⁰⁴ Valentina Gazzaniga, "Dioscorides ve Antikçağ Farmakopisi", *Antik Roma*, ed., Umberto Eco, İstanbul: Alfa Kitap, 2022, s. 1045.

¹⁰⁵ Mutlu, *a.g.m.*, s. 3276.

¹⁰⁶ Tekeli ve Diğer., *a.g.e.*, s. 97.

Bir ansiklopedi yazarı olan ve Yaşlı Plinius lakabıyla tanınan Gaius Plinius Secundus, *Naturalis Historia* (Doğa Tarihi) adlı bir eser kaleme almıştır. Yüzden fazla eseri olduğu bilinmekteyse de günümüze ulaşan tek eseri bahsi geçen eser olmuştur.¹⁰⁷ 37 kitaptan oluşan bu eser sadece bitkilerden değil, inorganik maddelerden ve hayvani ürünlerden de bahsetmiştir. Plinius, kitabında bilim dışı hikayelere de yer vermiştir.¹⁰⁸

Romalı mimar ve mühendis Vitruvius (M.Ö. I. yüzyıl), *De Architectura* (Mimarlık Üzerine) adlı bir eser kaleme almıştır. Bu eserin Roma tıbbı konusuna dahil edilmesinin sebebi; Roma tıbbının vazgeçilmez tedavi unsurlarından olan, doğal kaynak sularında yıkanma ve arınma için kullanılan suların özelliklerinden ve hangi hastalıklarda kullanıldığından bahsediyor oluşudur.

¹⁰⁷ Bayat, a.g.e., s. 135.

¹⁰⁸ Tekeli ve Diğer., a.g.e., s. 99.

2. BÖLÜM

2. ANTİK ROMA'DA TIP VE ŞİFA

Dünya tarihi ve bilhassa da Avrupa tarihi açısından son derece büyük önem arz eden Roma Devleti pek çok alanda pek çok milleti ve devleti etkisi altına almıştır. Bunu gerek doğrudan gerekse dolaylı yollarla başarmıştır. Ticari ve askeri faaliyetlerini oldukça geliştirmiş olan Romalılar diğer milletlerle yoğun kültür etkileşimi içinde olmuşlardır. Pek çok milleti etkilediği gibi aynı zamanda onlardan da etkilenmiştir. Bunların başında ise hiç şüphesiz Antik Yunanlılar gelmektedir. Gözlem ve deneye dayalı olup sürekli gelişen Yunan tıbbından etkilenen Romalılar, Yunanlardan devraldıkları bu mirası geliştirmek yerine sadece içeriğini almakla yetinmiştir. Yine de tıp tarihine yaptıkları en büyük katkılardan biri Yunan tıbbını anlatan eserlerin kendilerinden sonraki nesillere ve günümüze aktarılmasını sağlamak olmuştur.¹⁰⁹

Roma Devleti mimariden tıba, ticaretten askeriye, mühendislikten bilime kadar pek çok konuda gelişim göstermiştir. Fakat bunların içinde tıp en çok İmparatorluk Dönemi'nde önem kazanmıştır. Ünlü hekim Galenos ve diğer hekimler sayesinde Roma tıbbında gelişmeler olduğu gözlemlenmişse de bu gelişmelerin hatalı bilgilerden ve var olan dogmalardan sıyrılmadığı bilinmektedir.

Roma mitolojisi aslında Yunan mitolojisinin bir uyarlamasıdır. Panteondaki tanrı ve tanrıçaların bir kısmının görevleri aynı isimleri farklıdır. Bir kısmının ise hem görevleri hem isimleri aynıdır. Tezin konusu Roma tıbbı olduğu için panteondaki tanrılar içinde sadece Tıp Tanrısı Asklepios/Asklepeios, onun kızı olan Sağlık ve Şifa Tanrıçası olan Hygeia'dan ve ailenin diğer üyelerinden bahsedilecektir. Romalılar şifa

¹⁰⁹ Veli Atmaca, *Tarih Boyunca İnanç Tıp İlişkisi-İnanç, Tıp ve Büyünün Ortak Serüveni*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020, s. 283.

bulmak için yaptıkları ritüellerde bu tanrı ve tanrıçalara dua etmiş ve adak adanmışlardır. Arkeolojik kaynaklarda ve sanat eserlerinde Asklepeios, elinde yılan sarılı bir asa ile, Hygeia ise kâse ve yılan ile tasvir edilmektedir. Asklepeios şifa dağıtırken, kızının da şifayı ve toplum sağlığını korumakla görevli olduğuna inanılmaktadır.

Hastalığın tanrılardan geldiğini düşünen Romalılar şifayı da yine tanrılarda aramışlardır. Bu konuda en çok başvurulanan tanrılar da yukarıda bahsi geçen Asklepeios ve Hygeia'dır. Bunların haricinde üreme tanrısından ve bazı büyük ruhlardan da medet umulmuştur.¹¹⁰ Mater Matuta'nın doğum sırasında hem bebeği hem de anneyi koruduğuna inanılmış ve bu tanrıça için yapılan pek çok adak arkeolojik kazılar neticesinde keşfedilmiştir.¹¹¹ Roma tıbbı için önem arz eden diğer tanrıları tıp tarihçisi Ali Haydar Bayat şu sözlerle anlatmıştır: “...bebeğin dünyaya gelişinde Alemona'nın fetüsü koruduğuna, Partula'nın doğumu yönettiğine, Vaginatus'un ilk çılgılığı attırdığına, Cunina'nın beşiği kolladığına, Rumina'nın anne sütünü verdirdiğine inanılmıştır.”¹¹²

Roma panteonunda bitkilerle ilgilenen ve hayvanların zehirlerinin tedavisini içeren panzehirleri yapan, çok ünlü olmayan bir tanrıça daha bulunmaktadır. İsmi Angitia olan bu tanrıçanın adına Vergilius'un Aineis destanında rastlanmaktadır.¹¹³ Bitkileri tanrı yarattığı için bitkilerden şifa ummakta sakınca görmeyen Romalılar, hekimlere ihtiyaç duymamış hatta onlara güvenmemiştir. Bu güvensizlik ortamı Romalıları doğayı araştırmaya itmiştir. Yunan kâtiplerin yazdıkları doğa tarihi kitaplarından yararlanan Plinius ve Seneca gibi Romalılar bu alanda ansiklopedik bilgiler içeren kitaplar kaleme almışlardır.¹¹⁴ Ancak bu kitaplardaki bilgiler deney ve gözleme dayanmadığı için yanlış bilgiler içermektedir.¹¹⁵

¹¹⁰ Atmaca, a.g.e., s. 281.

¹¹¹ Leyla Aydemir, “Eski Yunan ve Roma Dünyasında Şifacı Tanrıçalar ve Şifacı Kadınlar Arasındaki İlişki”. *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, S. 22 (2019), s. 66.

¹¹² Bayat, a.g.e., s. 129.

¹¹³ Aydemir, a.g.m., s. 67.

¹¹⁴ Plinius'un eserinin orijinal adı *Naturalis Historiae*'dir ve *Doğa Tarihi* adıyla dilimize çevrilmiştir. Seneca'nın eseri olan *Naturales Quaestiones* ise *Doğa Araştırmaları* adıyla dilimize çevrilmiştir.

¹¹⁵ Bayat, a.g.e, s. 129.

Roma tıbbındaki bilime aykırı dogmalara tezat oluşturacak biçimde Roma’da kadın hekimlerin ve ebelerin önemli yer tuttıkları bilinmektedir.¹¹⁶ Bu kadınlar sadece kadın hastalarla, doğum yapacak kadınlarla ve lohusalarla ilgilenmiş, erkek hastaları muayene ve tedavi edememişlerdir. Kadın hekimler kitap yazmamış olsalar da dönemlerinde yazılan eserlerde ve arkeolojik kaynaklarda adları geçmektedir. Kadın hekimlerin, kadın hastalıkları konusunda erkek hekimlerden daha iyi oldukları kabul edilmektedir. Kadın hekimler genellikle eşleriyle birlikte çalışsalar da tek başlarına çalışan kadın hekimler de mevcuttu.¹¹⁷

Roma tıbbında cerrahi tedavi rağbet görmemiş, diyet ve bitkisel tedaviyle çözüm bulunamadığı zaman mecburen cerrahiye başvurulmuştur. Galenos, Celsus, Soranus gibi önemli Romalı hekimlerin fikirlerinin ve eylemlerinin bu yönde olduğu bilinmektedir. Cerrahide kullanılan yöntemler genellikle dağlama, kesme, yakma gibi uygulamalardır. Büyük Yunan hekim Hippokrates de dağlamayı son çare olarak görmüş ve zorunda kalınmadıkça yapılmaması gerektiğini savunmuştur. Onun bu fikri Orta Çağ sonlarına kadar önemini ve ağırlığını korumuştur.¹¹⁸

Iulius Caesar’ın sarayında gerçek bir hekimi görevlendirmesiyle tıp ve hekimlik önem kazanmıştır. Ayrıca Caesar, Yunan hekimlere Roma vatandaşlığı vadederek onları Roma’ya çekmeyi amaçlamış ve başarılı olmuştur. Soranus, Galenos gibi aslen Anadolu kökenli olan hekimler bu dönemden sonra Roma’ya gelmişlerdir.

2.1. Romalıların Şifa Ritüelleri

Romalılar, çağdaşı Yunanların aksine kendilerini bilim alanında geliştirmemiştir. Onlar daha çok köprü, yol, kanal gibi kalıcı mühendislik ve mimarlık projeleriyle ve orduyu geliştirmek için askeri faaliyetlerle uğraşmışlardır. Ancak kamu yararına yapılan pek çok kurum da vardır. Bunların başında; hamamlar, hastaneler ve çeşitli gösterilerin yapıldığı arena ve tiyatro sahneleri gelmektedir. Ünlü Romalı senatör ve hatip Cicero, Romalıların yaptıklarını çağdaşlarıyla kıyaslayarak şu sözleri söylemiştir: “Çok şükür Romalılar Yunanlılar gibi faydasız işlerin peşinden

¹¹⁶ Oya Ögenler- Selim Kadioğlu- İlder Uzel, “Klasik Tıp Döneminde Ebeler, Kadın Hekimleri ve Kadın Hekimler”, *Mersin Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*, 2/2 (2009), s. 11.

¹¹⁷ Ögenler- Kadioğlu- Uzel, a.g.m., s. 12.

¹¹⁸ Seda Akarsu- Babür Mehmet Akarsu- Ahmet Adil Tırpan, “Roma Dönemi’nden Ortaçağ’a Tıp Aletleri”, *Lokman Hekim Dergisi*, 1/3 (2011), s. 13.

koşmadılar”.¹¹⁹ Onun bu cümleyi sarf ederken yaptığı kıyas Yunan heykellerine karşılık Romalıların mimarlık ve mühendislik ürünleridir.

Romalılar ilk devirlerde iyileşmek için şifa tanrı/tanrıçalarından ve ruhlardan medet ummuşlardır. Şifa, üreme ve tarım tanrıları bu bağlamda en çok başvurdukları tanrılar olmuştur. Tanrıdan gelen hastalığın yine onun eliyle iyileştirileceğine inanmışlardır. Hekimlerin iyileştiremediği vakaların tanrılar tarafından iyileştirildiği bilgisine bu sebeple kaynaklarda rastlanmaktadır.¹²⁰ Tanrılara yapılan dualar, büyüler, basit yiyecek ve ilaç tedavileriyle iyileşeceklerine olan inançları onları çeşitli ritüeller yapmaya itmiştir. Şifayı, şifacıdan değil ilaçtan ve tanrıdan umdukları için ilacı verenin kim olduğunun onlar için bir önemi yoktu, dolayısıyla şifacının hekim olması da gerekmezdi.¹²¹

Eski çağlarda insanlar doğal afetler, hastalıklar, doğum, ölüm gibi olağandışı olayları açıklamakta zorluk yaşıyorlardı. Bunları anlamak için genellikle tanrıları ve onların görevlerini kullanmışlardır. Hangi tanrının, hangi özelliği varsa başlarına gelen o olayı da o tanrıya bağlamışlardır. Başlarına gelen iyi bir şeyse şükretmek için kötü bir şeyse de ondan kurtulmak için çeşitli ritüeller yapmışlardır. Örneğin; eğer bir salgın hastalık baş gösterdiyse Şifa Tanrıçası Hygeia’ya adaklar adanmış, sunaklar sunmuş, dualar edilmiştir. Yahut bir doğa olayı gerçekleşmişse bunun sebebini Baş Tanrı Zeus’un (Roma mitolojisindeki karşılığı Iuppiter) kızmasına bağlamış ve onu sakinleştirmeye çalışmışlardır. Bu ve benzeri pek çok olay için Romalılar pek çok ritüel yapmışlardır. En eski şifa ritüelleri arasında büyü ve hayvan veya insan adak kurbanlarını sayabiliriz.¹²²

Romalıların kültürel bağlamda etkilendiği milletlerden bazıları; Mezopotamyalılar, Mısırlılar, Yunanlar ve Etrüsklerdir. Bunlar içinde bilhassa Yunanlardan mitoloji anlamında çok etkilenmişlerdir. Yunan mitolojisindeki pek çok tanrı/tanrıça ismi ve görevleri Roma mitolojisine de geçmiştir. Bunlardan bazı isimlerin Roma’daki karşılığı farklı fakat görevleri aynıdır. Örneğin; Yunan mitolojisindeki Şimşeklerin Tanrısı ve Baş Tanrı Zeus’u, Roma mitolojisinde aynı görevle fakat Iuppiter adıyla görülmektedir. Aynı zamanda Müzik, Güneş ve Kehanet

¹¹⁹ Bayat, *a.g.e.*, s. 128.

¹²⁰ Aydemir, *a.g.t.*, s. 68.

¹²¹ Bayat, *a.g.e.*, s. 143.

¹²² Bayat, *a.g.e.*, s. 37-38.

Tanrısı Apollo her iki millette de aynı isimle anılmaktadır.¹²³ Buna verilecek örnek sayısı oldukça fazladır.

Söz konusu şifa olduğunda Romalıların medet umdukları ilk tanrı da şüphesiz Tıp ve Hekimlerin Tanrısı Asklepeios olmaktadır. Elinde yılanlı asası ile tasvir edilen bu tanrı, adına en çok mimari yapı yapılan tanrılardan biridir. Dönemin hastanesi olma özelliğini taşıyan Asklepeionlar, Asklepeios adına inşa edilmiş yapılardır. Günümüzde Anadolu ve Avrupa sınırlarında pek çok Asklepeiona rastlanmaktadır. En ünlü Asklepeionlar, Epidauros ve Pergamon/Bergama'da bulunmaktadır. Epidauros aynı zamanda içerdiği büyük bir amfi tiyatro ile de ünlüdür. Hastaları tiyatro ile tedavi etmek için kullandıkları geniş bir tiyatro alanı mevcuttur.¹²⁴

Asklepeios'a verilen önem sadece Roma çağında kalmamıştır. Yeni Çağ'a gelinceye kadar hekimler mesleğe başlamadan önce yaptıkları Hipokrat yeminine şu sözlerle başlamıştır: *“Yaşamın ve ölümün Rabbi, sağlığın bahşedicisi, şifanın ve her türlü tedavinin Yaraticısı olan Tanrıya yemin ederim. Yine Asklepeios'a, erkek olsun kadın olsun Tanrının tüm dostları üzerine yemin ederim. Bu yemine ve bu söze sadık kalacağıma dair onları şahit tutuyorum.”* sözleriyle başlamaktadır.¹²⁵ Günümüzde bu yeminde tanrılar yerine “onurum üzerine” sözü kullanılmaktadır.

Roma tıbbında cerrahi son tercih olarak kullanılan bir yöntemdi. Bu sebeple hekimler tabiri caizse hastayı iyileştirmek için son kurşununu kullanırken Tanrı Asklepeios'un desteğini almak için bir ritüel gerçekleştirmiş ve cerrahi aletlerin üzerine Asklepeios'un sözlerini yazmış ya da kutsal hayvanlarının tasvirini yapmışlardır. Asklepeios'un kutsal hayvanları yılan ve horozdur. Aletlerin veya onların saklandığı kutuların üzerine bu şekiller çizilerek aletler kutsallaştırılmış ve Asklepeios'un iyileştirici gücünden yararlanmak istenmiştir.¹²⁶

¹²³ Roma'nın kuruluş mitlerinden olan Aeneis Destanı'nda Cerrah İapyx, cerrahi bir aletle Aeneis'in bacağına saplanan oku çıkarmaya çalışır ancak başaramaz. Aeneis'in annesi olan Tanrıça Venüs (Yunan mitolojisindeki karşılığı Afrodit) İda Dağı'ndan (Kaz Dağları) geyikotu getirir ve Aeneis iyileşir. Aeneis'i tedavi edemeyen cerraha da Tanrı Apollo tarafından utandırılması bir beceri olarak görülen ve “suskun sanat” denilen tıp becerisini verir. Apollo'nun temel üç görevi vardır. Bunlar müzik, kehanet ve sağaltım yani şifacılıktır. Bunlardan ilk ikisi sesliken, tıp sessiz sanat olarak anılmaktadır.

¹²⁴ Günümüzde psikiyatrik hastalarda psikodrama adı altında tiyatro ve canlandırma yöntemi ile psikolojik tedavilere devam edilmektedir.

¹²⁵ İlyas Altuner, “Hipokrat Yemini”, *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 7, 2015, s. 4.

¹²⁶ Akarsu- Akarsu- Tırpan, a.g.m., s. 14.

Asklepeios'un altı kızı ve üç oğlu vardır. Ailesinin tamamının sağlık ve şifa ile ilgili güçleri olduğuna ve bu özelliğin kalıtsal olduğuna inanılmaktadır. Asklepeios ailesinin üyelerinin adına pek çok ritüel yapılmıştır.

Romalıların şifa konusunda başvurdukları tanrı/tanrıçalardan biri de Panekia'dır. Tıp Tanrısı Asklepeios ile Ağrı Dindirme Tanrıçası Epione'un kızıdır. Şifa/Deva tanrıçasıdır. Yılanın zehrini akıttığı kase ile tasvir edilir. Tedavide desteği olduğuna inanılır. Panekia adının kelime anlamı 'her derde deva'dır.¹²⁷ Bitkiler aracılığıyla iyileşmeyi temsil etmektedir.¹²⁸ Adına pek çok tapınakta rastlanmaktaysa da doğrudan onun adına yapılan bir tapınak bulunmamaktadır.

Asklepeios'un ailesinin en ünlü üyelerinden biri kızı Hygeia'dır. Asklepeios hastalara şifa verirken, Hygeia sağlığı korumakla ve sürdürmekle görevlidir. Antik kaynaklarda bir elinde kase diğer elinde yılanlı asa ile tasvir edilmektedir. Günümüzde kullanılan hijyen kelimesinin kökeni bu tanrıçanın adından gelmektedir. Adı pek çok edebi metinde ve mimari eserde karşımıza çıkmaktadır.¹²⁹

Roma tıbbında tek bir tedavi tipi kullanılmamaktadır. Roma Devleti'nde hastalar oldukça fazla yöntemle tedavi edilmişlerdir.¹³⁰ Tıbbi tedavilerin gereksiz olduğuna inanan Romalıları göre hastaları tedavi edebilecek tek kaynak doğadır. Bu inançta olan Romalılar da haliyle bitkiler ve onların etkileri hakkında ve büyüler hakkında oldukça bilgi sahibidirler.¹³¹

Romalıların en çok başvurduğu büyüsel şifa ritüellerinden biri karaciğer falıdır. Aruspice adı verilen rahipler Etrüsklerden öğrendikleri karaciğer falını (hepatoskopi) uygulayan kişilerdir. Kesilen hayvanın karaciğerinin şekline ve niteliğine bakan rahip hangi organın hasta olduğuna, kişinin nasıl iyileşeceğine veya iyileşip iyileşmeyeceğine dair kehanetlerde bulunurdu. Daha sonra bu karaciğer şeklinin aynısının bronz bir kopyasını yapar ve üzerine büyü sözler yazarlardı. Karaciğer falı

¹²⁷ Emine Gökçen Karıştıranlı, "İlk Çağ'da Rüya ile Tedavi ve Asklepieion Kültü", Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2021, s. 83.

¹²⁸ Zeynep Şahin, "Asklepeios Kültü ve Anadolu'daki Asklepieionlar", Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi, 2021, s. 27.

¹²⁹ Karıştıranlı, *a.g.t.*, s. 82.

¹³⁰ Jane Draycott, *Roman Domestic Medical Practice in Central Italy-From the Middle Republic to the Early Empire*, Newyork: Routledge, 2019, s. 5.

¹³¹ Valentina Gazzaniga, "Roma'da Yunan Tıbbı", *Antik Roma*, ed., Umberto Eco, İstanbul: Alfa Kitap, 2022, s. 1038.

kültürü sadece Romalılarda değil onlardan önce çeşitli coğrafyalarda yaşayan milletlerde de görülmüştür. Hititler, Mezopotamya kökenli devletler, Yunanlar vs. buna birer örnektir.¹³²

Romalıların Etrüsklerden öğrendikleri bir diğer bilgi ise Toskana ve Umbria'da bulunan termal su kaynaklarının tedavi edici özelliğinin olduğudur.¹³³ Termal suların şifa verme özelliği olduğuna inanan Romalılardan biri de ünlü mimar ve mühendis olan ve M.Ö. 80-25 yıllarında yaşayan Marcus Vitruvius Pollio'dur. *De Architectura Libri X* (Mimarlık Üzerine On Kitap) adını verdiği eserinde Pollio, şifalı sularla ilgili şu satırları kaleme almıştır:

“Doğal soda içeren soğuk su kaynağı türü vardır. Bunlar müshil olarak alınır ve bağırsaklardan geçerken, sıracalı urları temizler. Altın, gümüş, demir, bakır ve kurşun gibi madenlerin bulundukları yerlerde bulunan su kaynakları çok zararlıdır; çünkü sıcak kaynaklar gibi kükürt, şap ve asfalt içerirler ve bunlar içilerek vücuda girdiklerinde damardan yayılarak kas ve eklemlere ulaşır ve onları genişleterek sertleştirirler. Sonuçta genişleyerek şişen kaslar büzülür ve insanlarda damarlar çok sertleşip yoğun ve soğuk maddelerle tıkaandığı için kramplara ve gut hastalığına neden olurlar... Kilikya'daki Tarsus kentinde, gutlu hastaların, içine ayaklarını sokarak ağrılarını giderdikleri Cydnus¹³⁴ adlı bir nehir vardır.

Kimi pınarlara tat veren asitli bir özsu vardır. Bu pınarların suyu, vücuda girdikten sonra vücutta bulunan ve başka suların kullanımından kaynaklanan bütün tortu ve taşları dağıtır. Bu gibi şeylerin asitli sular tarafından neden eritildiklerini aşağıdaki deneylerde görebiliriz. Sirkede bir süre bırakılan yumurta kabuğu, bir süre sonra yumuşayarak çözülecektir...¹³⁵”

Romalıların suyun arındırıcı ve şifa verici özelliğine inandığının tek kanıtı termal sular değildir. Roma hamamlarının oldukça gelişmiş olduğu dikkat çekmektedir. Romalılar için hem arınma hem şifalanma hem de sosyalleşme mekanı olan hamamların belli başlı özellikleri vardır. Sabunun bilinmediği bu dönemde insanlar kirlerinden arınmak için ince telli metal fırçalar kullanmışlardır.¹³⁶ İlk Romalı

¹³² Murat Orhun, “Hititler’de Karaciğer Falı, Kuş Uçuşu Falı ve Bunların Etrüskler’deki Uzantısı”, *Akademik Bakış Dergisi*, 3/5 (2009), s. 232.

¹³³ Tez, a.g.e., s. 41.

¹³⁴ Cydnus: Berdan Irmağı. Mersin.

¹³⁵ Pollio’dan aktaran; Tez, a.g.e., s. 42.

¹³⁶ Tez, a.g.e., s. 45.

hekimlerden olan Asklepiades'in¹³⁷ hastalarına tedavi olarak verdiği şeylerden birinin banyo olduğu bilinmektedir. Hamamların çoğuna bir tanrının ismi verilmiştir.¹³⁸ Bu durum onların her daim tanrıları hoşnut etmek istedikleri şeklinde yorumlanabilmektedir.

Romalıların sağlıklarını korumak adına dikkat ettikleri bazı şeyler vardır. Aşırı yemek yememe, spor ve egzersiz yapma gibi alışkanlıkların Romalı zenginler arasında hayli yaygın olduğu bilinmektedir. Celsus sağlıklı yaşam sürmenin koşulunu her türlü aşırılıktan kaçınmak olarak belirlemiştir.

Romalılar kendi sağlıklarını alışkanlık haline getirdikleri eylemlerle sağlarken, toplum sağlığını sıkı denetlemelerle sağlıyorlardı. Roma'da hamamlar, su yolları, kanallar ve lağımlar sık sık kontrol ediliyor ve pazarlardaki yiyecekler denetimden geçiyordu. Ayrıca ölülerin defin işlemleri de hızlı bir biçimde yapılıyor böylece herhangi bir hastalığın oluşmasına engel olunuyordu.¹³⁹ Bazı hastalıkların bataklıklardan kaynaklandığının tespiti Etrüskler zamanında yapılmış ve bataklıklar kurutulmaya çalışılmıştır.

Yunan tıbbını Roma'ya getiren ilk hekimler olan Arkhagathos ve Asklepiades dönemin yazar ve hatipleri tarafından ağır eleştirilere maruz kalmıştır. Sivri dilli oluşuyla tanınan hatip Cato, Yunan tıbbını uygulayan bu hekimleri küçümsemek için "Asalak Hekim" adlı bir komedyaya yazmışsa da bu eser günümüze ulaşmamıştır. Ona göre bu Yunan hekimler paradan başka bir şey düşünmeyen, kimseyi iyileştiremeyen ve yanlış tedaviler uygulayarak hastaların hayatını tehlikeye atan kişilerdir. Oysa Asklepiades'in yaşadığı dönemlerde akıl hastaları karanlık odalara kapatılırken Asklepiades onları o odalardan çıkartmış ve müzik, egzersiz ve hobilerle tedavi etmiştir. Hastalara karşı olan nazik ve samimi yaklaşımıyla halk arasında sevilen biri olmuş ve "hekimlerin prensi" lakabını almıştır.¹⁴⁰ Bu bilgilerden hareketle Yunan kökenli hekimlerin tüm Romalılar tarafından kötü bir gözle görülmediği çıkarımına varılmaktadır.

¹³⁷ Asklepiades: Tedavide çok fazla şarap kullandığı için "şarapveren" lakabıyla tanınmaktadır. Kendisi aynı zamanda masaj, banyo ve egzersizi de tedavi yöntemi olarak kullanmıştır. Roma'nın ilk ünlü hekimidir. Yunan kökenlidir.

¹³⁸ Bayat, *a.g.e.*, s. 145.

¹³⁹ Paul Lewis, ed., *Tıp Tarihi*, çev., Nilgün Gündücü, İstanbul: Khalkedon Yayınevi, 1998, s. 39.

¹⁴⁰ Murat Serdar, "Geç Ortaçağlarda Batı Avrupa'da Hastaneler ve Tıp Eğitimi". Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Doktora Tezi, 2015, s. 21.

Doğa Tarihi adlı kitabıyla tanınan Plinius ise Yunan hekimlerin bir şarlatan olduğunu ve “*sanatlarına sığınarak her türlü suçtan yırtabilen ve bunun için devasa ücretler talep edebilen kişilerdi.*”¹⁴¹ demiştir. Bu hekimlerin bu algıları yıkmaları uzun zamanlarını almıştır. Yunan tıbbı ve hekimliğine duyulan güvensizlik ortamı zaman içerisinde yerini daha ılımlı ve güven içeren bir ortama bırakmıştır. İlk zamanlar hakir görülen Yunan hekimler M.Ö. I. yüzyıl itibariyle Romalılar arasında önem kazanmışlardır. Bu tarihte Roma’daki hekimlerin yaklaşık %90’ının Yunan kökenli oldukları bilinmektedir.¹⁴² Roma’da köle ve gladyatör hekimlerinden saray hekimlerine kadar pek çok hekimin çalıştığı bilinmektedir.

Orduya önem verdikleri bilinen Romalılarda bir askeri hekim mesleğinin olmayışı dikkat çekicidir. Roma lejyonu içerisinde ilk zamanlarda belli bir sağlık ekibi yoktur ve yaralılar birbirlerini tedavi etmişlerdir. Zamanla hekim ihtiyacını fark eden Romalılar, bir askeri hekimler grubu oluşturmuşlardır. Bu hekimler hasta ve yaralıları birbirinden ayırmış; yaralıları hemen tedavi ederken, hastaları cephe gerisine göndererek orada tedavi etmişlerdir.¹⁴³

Roma’da kamu kuruluşları her ne kadar gelişkin olsa da buna erişim herkes için aynı kolaylıkta değildi. Bugünkü formuyla bir devlet hastanesi mantığının olmayışı maddi durumu iyi olmayan Romalıları hekimlerden ziyade halk şifacılarının kucaklarına atmıştır. Bu durumda da insanlar büyücülerden, falcılardan, din görevlilerinden ve ebe kadın olarak bilinen -ancak tek işi doğum yaptırmak olmayan- bilge kadınlardan medet ummuşlardır.¹⁴⁴

Bazı Romalı zenginlerin evlerinde çalıştırdıkları hekimleri vardı. Özellikle bir köle hekime sahip olmak Romalı zenginler için büyük bir lükstü ve bu durum Roma zenginleri arasında oldukça popüler bir tercihti.¹⁴⁵ Sıradan halkın tedavisinin yapıldığı bazı yerler bulunmaktadır. Hekimler, zenginleri evlerine giderek tedavi etmişlerdir. Halk hekimi denilebilecek kişiler ise evlerinin bir odasını muayenehaneye çevirmiş olarak hizmet sunmuşlardır. Buralarda bazı hekimlerin cerrahi girişimlerde de

¹⁴¹ Peter Jones, *Geldim, Gördüm, Yendim- Romalılar Hakkında Bilmek İsteyeceğiniz Her Şey*, çev., Funda Sezer, İstanbul: Say Yayınları, 2016, s. 243.

¹⁴² Mercan, *a.g.t.*, s. 48.

¹⁴³ Tez, *a.g.e.*, s. 46.

¹⁴⁴ Harold Koenig, “Din ve Tıp 1: Tarihsel Arka Plan ve Ayrışma Nedenleri”, çev., Talip Demir, *Antakiyat Dergisi*, 2/2 (2019), s. 283.

¹⁴⁵ Draycott, *a.g.e.*, s. 8.

bulunduğu bilinmektedir. Sokaklarda küçük esnaf dükkanlarına benzeyen *Tabarnae Medicae* ¹⁴⁶ adı verilen dükkanlar da mevcuttur. Ayrıca belediye tarafından işe alınan ve yoksullara bakmakla yükümlü olan hekimler de vardır.

Roma döneminde en yaygın başvurulanan tedavi yerlerinden biri de Tanrı Asklepeios adına yapılan Asklepeionlardır. Burada yapılan tedaviler aslında modern tıbbın iyileştirici gücünden yararlanmak yerine ritüel tarzı alternatif tıp yöntemleriyle yapılan tedavilerdir. Tedavilere başlamadan önce Asklepeion'a giriş dahi ritüelle başlamıştır. Sadece iyileşme potansiyeli olan ve bulaşıcı hastalığı olmayan hastalar Asklepeionlara kabul edilmiştir. Asklepeionlarda doğum ve ölüm istenmediğinden buralara hamileler kabul edilmezdi. Bu sebeple Asklepeionlarda bir doğum veya ölüm vakası da kaydedilmemiştir. Bu konuda oldukça iddialı olan Romalılar Asklepeion'un kapısına *“Tüm tanrılar için yaratılmış olan bu kutsal yere yalnızca Ölüm Tanrısı Hades giremez!”* yazılı bir tabela asmışlardır.¹⁴⁷

Asklepeion'a kabul edilen hastalar bir avluya alınırdı ve *“sonrasında ruhsal ve bedensel arınmayı amaçlayan hazırlık süreci başlardı. Bu hazırlık sürecinde kişi oruç tutar, cinsel ilişkiden kaçınır, kutsal olarak betimlenen bir suda yıkanır, tütsü yakılarak, hoş kokularla bedeni ovulur, beyaz bir giysi giymesi istenirdi.”*¹⁴⁸ Bu ritüeller tamamlandıktan sonra kişi bir odada hayvan postunun üzerinde uyutulurdu.¹⁴⁹ Bu esnada odada elinde yılan olan bir rahip kişinin etrafında dönerdi. Kişinin gördüğü rüya sabah rahiplerce değerlendirilir ve ona göre tedavi süreci düzenlenirdi. Bu tedaviler genellikle sıcak veya soğuk su banyosu, çamur banyosu, spor, tiyatro, müzik, çıplak ayakla toprakta yürüyüş, diyet ve bitkiler olurdu. Ayrıca hava değişikliği yapması öğütlenen hastalar da vardı. Uygulanan tedavilerden biri de Asklepeios'un kutsal hayvanları olan yılan, horoz, köpek gibi hayvanların kişinin hasta organlarını yalayıp ısırmasıdır.¹⁵⁰ Bu uygulamalardan sonra veya rüyasında Asklepeios'u gördükten sonra iyileştiklerini öne süren hastalar vardır.¹⁵¹ İyileşen hasta teşekkür maksadıyla adını, kurtulduğu hastalığı, tedavisini ve hasta organın rölyefini içeren bir

¹⁴⁶ Tabarnae Medicae: Antik Roma'da cerrahi müdahalenin yapıldığı küçük dükkanlar.

¹⁴⁷ Mustafa Durmaz, *Bergamalı Lokman Hekim Galenos*, İzmir: Bergama Kültür ve Sanat Vakfı, 2010, s. 123.

¹⁴⁸ Mercan, *a.g.t.*, s. 13-14.

¹⁴⁹ Bu tapınak uykusuna inkübasyon adı verilir.

¹⁵⁰ Bayat, *a.g.e.*, s. 104.

¹⁵¹ Mercan, *a.g.t.*, s. 73.

levhayı Asklepeion'a bırakırdı. “*Taşlara yazılan iyileşme hikayeleri de kişilerin tanrıya sadakatine ve sevgisine bağlanmıştır.*”¹⁵² Asklepeionlara yeni başvuran hastaların bu taşlara kazınan hikayeleri görünce tedavi olacağına dair olan inancı artardı.¹⁵³ Bu da tedavinin daha kolay ve hızlı olmasını sağlamıştır. *Eğer adak müşkül bir durumdan kurtulmak için ya da kişinin bir hastalığı sonrasında yeniden sağlığına kavuşması dolayısıyla yapılıyorsa, yazıt üzerinde ‘pro salute sua/suorum, pro salute sua suorumque’ (esenliği/esenlikleri için) şeklinde bir formül yer almaktadır.*¹⁵⁴

Asklepeion rahipleri (Asklepiadlar) telkin yoluyla hastanın Asklepeios’un yardımıyla iyileşeceğine hastayı inandırmışlardır. Bu sayede söylenen şeyleri yapan ve iyileşeceğine inanan hasta psikoterapiye açık hale gelmiştir. Oradaki hastalara Asklepeios’un resminin veya heykelinin olduğu odalarda uyuma zorunluluğu koyulmuştur. Burada aynı zamanda hastalara halisünojenik bitkisel ilaçların verildiği de bilinmektedir. Bu sebeple derin uyku sağlanır ve kişiler rüya görürdü. Taburculuğa hazırlanan hastalar uzun bir koridordan geçerek rüya odalarına alınır ve gördüğü rüyayı sabah rahiplere anlatması istenirdi. Eğer iyi bir rüya görülürse birkaç gün daha tedaviye devam edilip hasta taburcu edilirdi. Eğer kötü bir rüya görürse de hasta tedavi alanına geri alınır ve tedaviye devam edilirdi.

Hastalıkların kendi günahlarından veya ailesinden birinin işlediği günahlardan kaynaklandığına inanan Romalıların Asklepeionlara başvurma sebeplerinden biri de arınmadır. Tüm samimiyetleriyle Tanrı’dan yardım isteyen Romalılar mental olarak kendilerini tamamen tedaviye açmışlardır. Günümüz modern tıbbının aksine o dönemlerde din, ritüeller ve tıp iç içe geçmiş vaziyettedir.¹⁵⁵

Şifa umularak yapılan ritüellerden biri de büyü ritüelleridir. Antikçağlarda içine kötü ruh girdiği için hasta olduğuna inanılan kişiye trepanasyon¹⁵⁶ gibi oldukça ilkel ve tehlikeli bir tedavi yöntemi uygulanmaktaydı. Psikiyatrik vakalarda ve sara/epilepsi hastalarında hastalığın sebepleri kötü ruhlara bağlandığı için en çok onlar

¹⁵² Ecem Eralp Güner, *Eskiçağ’da Doğu Akdeniz’de Kutsal Alanlarda Arınma*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2019, s. 72.

¹⁵³ Çoban, a.g.m., s. 101.

¹⁵⁴ Şahin, a.g.e., s. 99.

¹⁵⁵ Eralp Güner, a.g.t., s. 68-69.

¹⁵⁶ Trepanasyon: Kafatasında herhangi bir bölgede, baş derisi kaldırıldıktan sonra bir parçanın beyin ile beyini saran beyin zarına zarar vermeden çıkarılıp alınmasını sağlayan bir ameliyat tekniğidir. Bu teknik, Antikçağlarda Anadolu da dahil olmak üzere dünyanın çeşitli yerlerinde görülmektedir. Bu yöntemin uygulandığı pek çok kişinin öldüğü bilinmektedir. Bayat, a.g.e., s. 40.

üzerinde bu yöntem uygulanmaktadır. Hastaların, koruyucu olduğuna inandıkları figürler, taşlar, muskalar ve tılsımlar taşıdıkları bilinmektedir.¹⁵⁷ İyi şans getirdiğine ve kısırlığa iyi geldiğine inanıldığı için adam otundan da muskaların yapıldığı bilinmektedir. Romalıların Etrüsklerden öğrendiği karaciğer falı da yine şifa ritüelleri arasına dahil edilebilir. Büyü, hastalıkların sağaltımında günümüzde dahi süregelen bir olgudur. İnsanların büyüye -halk tıbbında- başvurması ve bunun iyi geleceğine olan inançlar birçok toplumda görülen bir durumdur.¹⁵⁸

Hastalıkların sebebi olarak kötü ruhları düşünen Romalılar mikrobun varlığından habersizdi. Bu sebeple işledikleri günahların bir bedeli olarak hasta olduklarına inanmışlardır. Bu günahlarından arındıkları zamansa iyileşeceklerini düşünmüşlerdir. Bu sebeple su veya ateşle yapılan ritüeller hem arınma hem şifa ritüellerinden sayılmaktadır.

Antik Roma’da şifa için yapılan ritüellerden biri de hasta kişinin başının üzerinde ateş çevrilmesidir. Bu işlem şu şekilde yapılırdı: Şifacı, hastanın etrafında 5-10 dakika kadar elinde ateşle döner ve kötü ruhların yandığına inanılırdı. Bu işlem esnasında hastanın verdiği terleme, kramp, ağlama ve gülme krizleri gibi tepkiler hastalığın hastayı terk ettiğini düşündürürdü. Kişi sadece hastalıktan değil aynı zamanda kötü ruhlardan da arındığına inanmışlardır. Bu sebeple bu ritüel hem arınma hem de şifa ritüeli olarak kabul görmektedir.

Kötü ruhlardan arınmak ve hastalıktan kurtulmak için yapılan bir diğer ritüel ise dağlamadır. Bir yara açılması durumunda kanamayı durdurma ve yarayı kapatma gibi faydaları olan dağlama, farklı şekillerde ve farklı amaçlarda da kullanılmıştır. Örneğin; kişiye korku ve vesvese veren bir kötü ruhun kişinin içine girdiği ve bunun hastalığa sebep olduğuna inanıldığında dağlama yine kullanılan bir yöntemdir. Çivi çiviye söker mantığıyla yapılan bu ritüelde amaç, hastaya korku veren kötü ruhu ateşle korkutarak vücuttan göndermektir. Kişinin gözleri önünde dakikalarca ateşte ısıtılan demir çubuk yavaşça hastaya yaklaştırılırdı. Yanacağından dolayı korkup tepki veren hastanın daha o an iyileşmeye başladığına inanılmıştır. Şifacı, hastaya zarar

¹⁵⁷ Mercan, *a.g.t.*, s. 80.

¹⁵⁸ Melike Kaplan, “Halk Tıbbının Kökenleri: Teşhisten Tedaviye Din ve Büyü İlişkisi”, *Millî Folklor Dergisi*, 23/91 (2011), s. 152.

vermeyecek şekilde ve sürede hastanın şakaklarına bu çubuğu dokundurup çeker ve böylece kötü ruhun ve hastalığın yanarak vücuttan uzaklaştığına inanılır.

Şifa bulmak adına günümüze değin halen yapılan ritüellerden biri de şifalı olduğuna inanılan sulara yıkanmaktır. Tuzlu, sodalı veya tatlı olan kaynak sularının her birinin farklı hastalıklara iyi geldiğine inanılmaktadır. Kutsal bir ruhu olduğuna inanılan kaplıcalara genellikle bir tanrının ismi verilmiş ve ondan şifa beklenmiştir. Doğal kaynak sularının etkileriyle ilgili bilgi aldığımız ana kaynaklardan biri önceki bölümlerde bahsi geçen Vitruvius Pollio'nun eseridir. Bir doğal kaynak suyunun olduğu yerlere yapılan Roma hamamları ve oradaki suyun şifa verdiğine inanılmıştır. Bu sebeple dönemin pek çok hekiminin de hastalarına banyo önerdiği bilinmektedir.

Suyla arınma ve şifalanma geleneği sadece pagan Romalılarda kalmamıştır. Hristiyan Romalıların da kutsal alanlara girmeden evvel suyla yıkanmaları böylece her kötü şeyden arınarak kutsal alandan içeri girdikleri bilinmektedir.¹⁵⁹ Hristiyanlıkta dini bir uygulama olan vaftiz de bir çeşit arınma ritüelidir.

Pagan Romalılarından, Hristiyan Romalılara geçen bir diğer gelenek de Asklepeios'a atfedilen kurtarıcı, iyileştirici güçlerin Hz. İsa'ya atfedilmiş olmasıdır.¹⁶⁰ Israrla pozitif bilimlerin gereksiz ve faydasız olduğunu savunan Kilise, insanlara Tanrı dışında herhangi bir şeyle ilgilenilmemesini öğütlemiştir.¹⁶¹ Hristiyanlıkta 7 büyük günah olarak kabul edilen günahlar işlendiğinde kişinin maneviyatının hasta olduğuna bunun da bedenini hasta ettiğine inanılmıştır. Bu sebeple Hz. İsa müritlerini hem manevi hem bedenen iyileştiren bir şifacı olarak karşımıza çıkmıştır.¹⁶²

Hristiyanlığı kabul eden Romalıların yeni şifa ritüelleri bir rahip veya papaz aracılığıyla yapılmıştır. Bu kişilerin hastaya dokunması ile iyileştirdiklerine dair olan inanç Hristiyan Avrupa'da yüzyıllarca varlığını korumuştur.¹⁶³ “*Şifa verici 14 aziz veya azize inancı*” da buradan gelmektedir.¹⁶⁴ Bu inanç kilise tarafından bilinçli olarak

¹⁵⁹ Selda Uygun Yazıcı, “Geç Antik Çağ ve Erken Hristiyanlık Dünyasında Dinsel Su İnanışları”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 8/16 (2018), s. 22.

¹⁶⁰ Bayat, *a.g.e.*, s. 106.

¹⁶¹ Karaimamoğlu, *a.g.m.*, s. 51.

¹⁶² Rifai Erten, “Hristiyanlık'ta ve İslamiyet'te Şifa”, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2004, s. 14.

¹⁶³ Ortaçağ ve Yeniçağ Avrupası'nda kral dokunuşu adı verilen ve şifa verdiğine inanılan bir uygulama vardır.

¹⁶⁴ Tez, *a.g.e.*, s. 52.

geliştirilmiş ve yayılmıştır. Hekimleri, Hz. İsa ile kıyaslayarak yetersiz oldukları savını ortaya atan kilise hekimler ve tıp aleyhine başarılı propagandalar yürütmüştür.¹⁶⁵ İlk Hristiyanlara göre yegane hekimler, rahiplerdi. Ve bu rahipler kişilere dokunarak veya onlara dualar okuyarak onları iyileştirdiklerine dair inanç döneme hakimdir.¹⁶⁶ Örneğin; Aziz Peter'in gölgesinin bile şifa verdiğine inanılmıştır. Aynı şekilde Aziz Paul'un dokunduğu mendillerin de hastalara şifa verdiğine inanılmıştır.¹⁶⁷ İnsanlar bu din büyüklerine çok güçlü bir inançla bağlanmışlardır. Bazıları daha da ileri giderek üzerlerinde taşıdıkları bir aziz veya azizeye ait olan saç, tırnak, sakal ve diş benzeri cisimlerden şifa ummuşlardır.¹⁶⁸

Erken Hristiyanlık döneminde, M.S. IV. yüzyılda yıkılan Atina Asklepeionu'nda bir Hristiyan bazilikası yer almış ve orada şifacı din adamlarından bahsedilmiştir.¹⁶⁹ Ancak bu durum zaman içinde değişmeye başlamış ve dönemin Hristiyan ileri gelenleri Asklepeionları bir tehdit olarak algılamış ve Asklepeios kültürünün başkenti kabul edilen Pergamon'u “şeytanın makamı” olarak nitelendirmişlerdir.¹⁷⁰ Ancak Asklepeios kültürünün bazı unsurlarını Hristiyanların da kullandıkları bilinmektedir. Rüya görmek için uykuya yatma bunlardan biridir. Oruç tutmaktan, rahip eşliğinde uyumaya ve telkine kadar her şey aynıdır. Sadece kişinin yattığı yer artık bir Asklepeion ya da pagan tapınağı değil kilise yahut manastır olmuştur.

Roma'da hem şifacıların hem de hekimlerin kullandıkları bazı ortak metotlar vardır. Buna örnek olarak kupa çekme ve kan akıtma (sülük ya da hacamat yoluyla) verilebilir. Bu yöntemler vücuttaki fazla kanı çekerek kanın yenilenmesini ve hastalığın iyileşmesini sağlamaktadır. Ancak her hastalığa iyi gelmediği de muhakkaktır. Bu sebeple bu yöntemleri hem bir tedavi hem de ritüel olarak kabul

¹⁶⁵ Şükran Ünser, “Ortaçağ Duvar Resimlerinde Aziz İoulitta ve Kerykos Örnekleme Eşliğinde Şifa Teması”, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2022, s. 22.

¹⁶⁶ Karaimamoğlu, a.g.m., s. 53.

¹⁶⁷ William Eamon, “Büyü ve Okült”, *Batı Geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*, ed., Gary B. Ferngren, çev., Tuğçe Ayteş, İstanbul: Say Yayınları, 2016, s. 797.

¹⁶⁸ Murat Serdar, “Orta Çağ Avrupası'nda Bir Tıp Okulu: Montpellier”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 3/1 (2020), s. 92.

¹⁶⁹ Veli Atmaca, “Eski Medeniyetlerde Günah-Hastalık İlişkisi veya Tanrının Gazabı Meselesi”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 34 (2010), s. 117.

¹⁷⁰ Karıştırırlı, a.g.t., s. 91.

edebiliriz. Bu yöntemler günümüzde alternatif tıp olarak adlandırılmakta ve halen daha kullanılmaktadır.

Günümüzde örneklerine rastladığımız şifa ritüellerinden biri de kurşun dökmedir. Bu uygulamanın örneklerine Mısır, Mezopotamya, Orta Asya¹⁷¹ ve Anadolu’da da rastlanmaktadır. Bu topraklarda hüküm süren Romalıların da kurşun dökme ritüelini yaptıkları bilinmektedir. Bu ritüel şu şekilde uygulanmaktadır: Kişide hastalık yapan kötü ruhları vücuttan atmak için; hasta bir odanın ortasına oturtulur, metal bir kaşıktaki eritilen kurşun hastanın başı üzerinde tutulan kabın içindeki soğuk suya atılırdı. Kurşunun aldığı şekilden kötü ruhun çıkıp çıkmadığı anlaşıldı.

Antik Roma’da yapılan bir diğer şifa ritüeli de ses terapisiydi. Yoğun ve uzun süreli titreşim yapan gonglara vurularak oluşturulan ses dalgası ve titreşim sayesinde hastanın iyileşmesi amaçlanmaktadır. Hasta olan bölgenin üzerine konulan gong aletine vurularak onun titreşimiyle kişinin iyileşmesi amaçlanmıştır. Gongdan çıkan sesin anksiyeteyi azaltma etkisi olduğu bilinmektedir.¹⁷²

Paganizmle başlayan şifa ritüelleri, Hristiyanlarca da devam ettirilmiş ve bir kısmı günümüze dek ulaşmıştır. Bu bağlamda bazı ritüellerin çok eski dönemlerden beri takibi yapılabilmektedir. Modern tıbbın olmadığı, yetersiz kaldığı veyahut tıba ve hekimlere inanılmadığı dönemlerde gerçekleştirilen çeşitli ritüeller bizlere inancın hastalıklar üzerindeki psikolojik etkisini göstermesi açısından önemlidir.

2.2. Arkeolojik Kaynaklar Işığında Roma Tıbbı

Roma tıbbında gerçekleştirilen pek çok tedavi yöntemi vardır. Bunların içinde cerrahi ise en son tercih edilen yöntemdir. Bunun pek çok sebebi vardır. Hekimlere fazla güven duyulmaması, hekimlerin bilgi birikiminin yetersiz bulunması, beden bozulmasının tanrılar tarafından iyi karşılanmayacağına dair inançlar gibi konular bir araya geldiğinde cerrahi arka planda kalmıştır. Soranus, Galenos, Celsus gibi hekimler diyet ve ilaçla tedavi olmayan vakalarda son tercih olarak cerrahiye başvurmuşlardır.

¹⁷¹ Şaman Türklerin mitolojisinde bu uygulamaya “kut dökme” adı verilmiştir. İrfan Polat, “Kurşun Dökme Geleneği ve Ateş Kültü ile İlişkisi”, *Akademik Matbuat Dergisi*, 4/1 (2020), s. 15.

¹⁷² Bu yöntem modernize edilmiş haliyle günümüzde böbrek taşı kırma tedavisinde (ESWL) de kullanılmaktadır.

Asepsinin bilinmediği dönemlerde uygulanan cerrahi müdahaleler sonrası ölen pek çok insan olduğu kayıtlara geçmiştir. Bu ölümler hekim hatası olarak algılanmış ve hekimlere kötü bir gözle bakılmıştır. Metinlerde geçen “*beni hekimler güruhu öldürdü*” veya “*eskiden hekimdi şimdi ise cenazeci*” gibi söylemler Roma aydınının gözünden hekim algısını anlamamız için verilebilecek örneklerdir. Keza çok fazla cerrahi işlem yaptığı için “*cellat*” lakabı takılan hekimlerin de olduğu bilinmektedir.¹⁷³ Tıp anlayışı büyü ve ampirik ritüellerden oluşan Romalılar için dağlama ve kan alma yöntemlerini kullanan hekim Arkhagatos’a bu lakap takılmıştır.¹⁷⁴

Tıp Tanrısı Asklepeios, Romalılar için çok önemli bir tanrıdır. Şifanın sadece onun yardımıyla gerçekleşeceğine dair bir inancı olan Romalılar cerrahi işlemlere başlamadan evvel onun yardımını beklemişlerdir.¹⁷⁵ Bu sebeple arkeolojik kazılar neticesinde ortaya çıkan bulgulara Asklepeios’un sözlerinin yahut kutsal hayvanlarının resmedildiği cerrahi aletler ve onların saklama kutuları ele geçmiştir.

Roma döneminde Vezüv Yanardağı’nın patlaması neticesinde Pompei şehri küller altında kalmıştır. Kül tabakası sayesinde Pompei’deki pek çok yapı ve malzeme aynı özelliklerini koruyabilmiştir. Bunlardan biri de bir hekimin evidir. Bir *tabarnae medicae* olan bu hekim evinde yerlere saçılmış vaziyette çeşitli cerrahi aletler tespit edilmiştir. Kaynaklarda bu aletlerle işkence için kullanılan aletler arasında benzerlikler olduğu bilgisi mevcuttur.¹⁷⁶ Ancak hekimlerin bu aletleri işkence amacıyla kullandığına dair bir bilgi mevcut değildir. Buradaki cerrahi aletlerin her birinin farklı amaçlarla kullanıldığı bilinmektedir. Örneğin; bir tarafı ilaç sürmek için bir tarafı delici amaçla kullanılan çift yönlü aletler bulunmuştur.¹⁷⁷ Cerrahi aletler genel olarak delici, kesici, genişletici, kazıyıcı ve dağlayıcı tipte yapılmış ve bu amaçlarla kullanılmıştır.

Arkeolojik kazılar neticesinde elde edilen verilere göre Roma dönemi cerrahi aletlerinin yapıldığı malzemeler çok çeşitlidir. Alet yapımında kemik, metal, bronz gibi malzemelerin kullanıldığı tespit edilmiştir. Aletlerin çoğu bu malzemelerden

¹⁷³ Bayat, *a.g.e.*, s. 130.

¹⁷⁴ Gazzaniga, *a.g.m.*, s. 1038.

¹⁷⁵ Akarsu- Akarsu- Tırpan, *a.g.m.*, s. 14.

¹⁷⁶ Derya Dünder, “Orta Çağ ve Erken Modern Avrupa’da İşkence”, Doktora Tezi, Tokat Gazi Osman Paşa Üniversitesi, 2019, s. 31.

¹⁷⁷ Akarsu, Akarsu, Tırpan, *a.g.m.*, s. 13.

oluşsa da bunların haricinde paslanma özelliği olmayan ve mikrop barındırmayan altın ve gümüşten yapılmış aletler de mevcuttur. Kolay şekil verilebilir bir maden olduğu için gümüşün çok fazla kullanıldığı bilinmektedir. Gümüşten yapılmış jinekolojik şırınga, kateter¹⁷⁸ ve sondalardan bahseden ve bunları kullanan hekimlerin varlığı bilinmektedir.¹⁷⁹

Cerrahi aletler daha kolay taşınabilir ve daha işlevsel olması için olabildiğince hafif, küçük ve çok amaçlı yapılmıştır. Örneğin; Hekim Evi'nde (Tabernae Medicae) yapılan kazılarda bronz bir strigilise rastlanmıştır. Bu aleti arenalarda spor yapan atletlerin de kullandığı bilinmektedir. Güneşin zararlı ışınlarından korunmak için vücutlarına zeytinyağı süren atletler sonrasında yağdan arınmak için kum havuzuna girerlerdi. Bu alet ise kumları vücuttan temizlemek amacıyla kullanılmıştır. Strigilisin aynı zamanda cerrahi amaçlarla kullanıldığı da bilinmektedir. Dönemin hekimleri tarafından bu aletin kulak içine ilaç uygulamak için de kullanıldığı bilgisi elimizde mevcuttur.¹⁸⁰ Buradan da görüldüğü üzere bir alet üç farklı amaçla kullanılmıştır.

Arkeolojik bir kaynak olmasa da bazı edebi metinlerde de tıp aletleriyle ilgili bilgiler almakta ve bunu arkeoloji ilmi sayesinde desteklemekteyiz. Celsus yazdığı *De Re Medicina* adlı eserinde bazı cerrahi aletlerden bahsetmiştir. Yapılan kazılarda da bu aletler bulunmuş ve Celsus'un verdiği bilgiler doğrulanmıştır. Celsus eserinde forseps¹⁸¹, sonda ve neşter gibi pek çok cerrahi aletten bahsetmiştir. Ayrıca V şeklinde olan ve oku çıkarırken yara kenarlarını açmak için kullanılan bir aletten de bahsetmiştir. Celsus'un bu kitapta yazdığı bölümlerden biri Romalı cerrahların hangi cerrahi aletleri ve kırılma, burkulma gibi durumların tedavisini konu almaktadır.¹⁸²

Celsus'un eserinde bahsettiği bir diğer önemli alet ise kan alma kaplarıdır. Celsus sadece boynuz ve bronzdan yapılmış kan alma kaplarından bahsederken yapılan kazılar neticesinde gümüş kan alma kaplarının olduğu da tespit edilmiştir. Bununla birlikte Celsus'un bahsettiği boynuzdan yapılmış kaplara henüz rastlanmamıştır ancak bölgede çeşitli arkeolojik çalışmalar devam etmektedir. Kan

¹⁷⁸ Kateter: Tıbbi bir operasyon sırasında vücut içerisindeki kan, vücut sıvısı gibi maddelerin dışarı çıkartılması için yerleştirilen tüp, kanül veya borulardır.

¹⁷⁹ Akarsu, Akarsu, Tırpan, a.g.m., s. 14.

¹⁸⁰ Akarsu, Akarsu, Tırpan, a.g.m., s. 16.

¹⁸¹ Forseps: Cisimleri, dokuları veya zorlu doğumlarda bebeğin başını tutmak için kullanılan alettir.

¹⁸² Gazzaniga, a.g.m., s. 1043.

alma kapları kaynaklarda, su kabağına (cucurbita) benzediği için cucurbitula yani küçük su kabağı olarak geçmektedir.¹⁸³ Pompei'deki Hekim Evi'nden çıkarılan bu aletler günümüzde Napoli Ulusal Müzesi'nde sergilenmektedir.¹⁸⁴

Ostia'da bulunan bir mermer lahitte bir hekimin kullandığı dolabına örnek olarak verilebilecek bir görsel bulunmuştur. Bu dolapta kase, kağıt ruloları, cerrahi aletler gibi görüntülere rastlanmaktadır. Bunun haricinde doktor evlerinde çeşitli amaçlarla kullanılan ilaç şişeleri, havan, ölçek ve ağırlıklar, kaşıklar ve çanaklar gibi ilaç yapımında kullanılan aletler de bulunmuştur.¹⁸⁵

Arkeolojik kaynaklar ışığında bir hekimin uzmanlık alanını anlamak oldukça zordur. Ancak yine de bulunan bazı aletler bizlere bir fikir verebilmektedir. Örneğin; Fransa'da M.S. II-III. yüzyıla tarihlenen bir mezarda tahta kutunun içinde çok sayıda cerrahi alet bulunmuştur. Romalı hekimlerin de kullandığı cerrahi aletlerin de bu kutuda olduğu gözlemlenmiştir. Kutuda ağırlıklı olarak göz tedavisi için kullanılan aletlerin bulunması bu mezarın bir göz hekimine ait olduğunu düşündürmüştür. Ayrıca orada bir mühür de bulunmuştur. Bu mühür bir nevi reçetedir. Üzerinde hastalığın adı, kullanılacak ilacın adı ve ilacı yazan hekimin adı yazılıydı. Kolay tahrip olmayan bir taştan yapılmış olmaları günümüze 300 kadar mührün sağlam bir şekilde ulaşmasını sağlamıştır. Bu mühürlerin incelenmesi sonucunda otuzdan fazla hastalık ve yüzden fazla merhem adına rastlanmıştır. Bazı ilaç ve hastalıklara ise sadece bir kez rastlanmıştır.¹⁸⁶

2.3. Romalı Şair Catullus'un Hayatı ve Bütün Şiirleri'nde Şifa Algısı

Roma edebiyatında geniş yer tutan şiirler konusunda bu işin ustası olarak kabul edilen kişilerden biri Veronalı ünlü şair Catullus'tur. Doğduğu şehir olan Verona'dan pek çok önemli şair yetişmiştir. Bunlardan biri meşhur Aineas Destanı'nın şairi olan

¹⁸³ Ralph Jackson, *Roma İmparatorluğu'nda Doktorlar ve Hastalıklar*, çev., Şenol Mumcu, İstanbul: Homer Kitabevi, 1999, s. 67.

¹⁸⁴ Lewis, *a.g.e.*, s. 35.

¹⁸⁵ Jackson, *a.g.e.*, s. 69.

¹⁸⁶ Jackson, *a.g.e.*, s. 79.

Vergilius'tur. Kendisi İskenderiye akımına¹⁸⁷ uyan yeni şairlerden biridir (Poetae novi).¹⁸⁸

Lirik tarzda şiir yazan Catullus'un, alanında çok etkileyici olduğu kabul edilmektedir. Günlük konuşma tarzından ayrılmadan ve anlaşılmayı güçleştirmeden şiirlerini yazan Catullus döneminin ve sonraki dönemlerin şairleri tarafından takdirle karşılanmaktadır. Lirik tarzın yanı sıra bilhassa Iulius Caesar'a yazdığı yergiler de mevcuttur. bununla birlikte şairin zamanla Caesar'ı eleştirmekten vazgeçtiği ve yazdıkları için pişman olduğu bilinmektedir.¹⁸⁹ Bu yergilerine rağmen Catullus hiçbir zaman siyasete aktif olarak katılmamıştır.

2.3.1. Catullus'un Hayatı

M.Ö. 87- M.Ö. 54 yılları arasında yaşayan Catullus, Roma Devleti'ne bağlı olan Verona kentinde dünyaya gelmiştir. Zengin bir ailede dünyaya gelen Catullus iyi bir eğitim almıştır. Yaşamının ilk yıllarında Verona'da yaşayan şairin Roma'ya neden taşındığı bilinmemektedir. Roma'da siyasete atılmamış ama siyasetçilerle yakın temasta kalmayı da ihmal etmemiştir.

Catullus şiirlerinde genellikle duygusal konuları ele almaktadır; insan ruhunun en derin ve karmaşık bölgelerindeki hisleri, dürtüleri ve olayları yazmıştır. Catullus'un şiirlerinin büyük çoğunluğunu sevdiği kadına yazdığı görülmektedir. Lesbia lakabını taktığı kadın soylu bir kadındır. Catullus'un ona duyduğu amansız aşk Lesbia'nın ihaneti ile sonuçlanınca Catullus ondan uzaklaşmak için Asia minör¹⁹⁰ şehirlerine seyahate çıkmıştır.

Hayatının farklı dönemlerinde farklı yerlerde fazlaca şiir yazmıştır. Onun bütün şiirlerinin sayısının 116 olduğu bilinmektedir. Bu şiirlerin büyük bir çoğunluğunu aşk ve duygular konusunu içerirken diğer kısmında şairin gözlemleri ve yergileri yer almaktadır.

¹⁸⁷ Catullus, *Bütün Şiirleri*, Catullus, *Catulli Veronensis Liber*, çev. Çiğdem Dürüşken- Erdal Alover, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, s. vii.

¹⁸⁸ Büyük İskender'in ölümünden sonra İskenderiye'de ortaya çıkan bir edebiyat akımıdır. Bu akıma dahil olan Romalı şairlere bu isim verilmiştir. Genellikle aşk, ruh, sevgi ve kişi temalı şiirlerden oluşan bu akımın temsilcilerinden biri de Catullus'tur.

¹⁸⁹ Catullus, *a.g.e.*, s. viii.

¹⁹⁰ Anadolu'ya Roma döneminde verilen isimdir.

2.3.2. Catullus'un Şiirlerinde Şifa Algısı

Şiirlerinde genellikle aşk konusunu işlediğinden dolayı toplumsal konulara pek az değinen Catullus'un şiirlerinde şifa algısı ile ilgili fazla bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte bilgi verdiği noktalarda da dönemin insanların nelerden şifa bulduğu konusunda fikir edinmemizi kolaylaştırdığı muhakkaktır.

Catullus bir şiirinde dişlerini beyazlatmak için idrarı ile dişlerini ovan bir kişiden bahsetmektedir. Diş macunları ve fırçasının henüz icat edilmediği o dönemde insanların diş temizliğini nasıl sağladığı konusu önce Catullus sonra Martialis tarafından gündeme alınmış ve her ikisi de yapılan uygulamalardan eleştiriyle söz etmiştir. Martialis sakızağacı ve cosmus hapından bahsederken idrar konusunda bir yazı kaleme almamıştır. Buna karşın Catullus'un şiirinde de bu bilgiler yer almamakta ancak dişlerin idrarla beyazlatıldığı bilgisi bulunmaktadır. Şairin bu konuyu kaleme aldığı satırlar şu şekildedir:

*“Bu durumda Celtiberialısın: Celtiberia bölgesinde
herkes işeyip durduğundan, çişleriyle
dişlerini ve kırmızı dişetlerini ovalamayı adet edinmişlerdir,
dişlerin ne kadar parlaksa, bu yıkanmış dişler
senin çişinden o kadar içmiş olduğunu gösterir.”¹⁹¹*

Catullus'un şifa konusunda gönderme yaptığı konulardan biri geçmeyen öksürük ataklarıdır. Bu konu sadece Catullus'un değil Martialis'in şiirlerinde de yer almaktadır. Martialis konu ile ilgili iştahı çok açık olan sevmediği bir kişiyi eleştirmek amacıyla öksürük konusuna değinmiştir. Ondan öğrendiğimiz bilgilere göre hekimler öksürüğü olan hastalara bal, badem, hamur işi gibi şeyleri önermektedir. Buna karşın Catullus öksürüğün çözümünün dinlenme ve ısırgan otu olduğunu söylemektedir. Aslında onun amacı da sevmediği birini yermektir. O, bunu yaparken kendisini de eleştirmekte ve Martialis ile aynı paralelde bir bilgi sunmaktadır. Bu bilgi çok yemek yeme ile öksürüğün doğru orantılı olduğu konusudur. Çok yemek yediği ve kötü bir

¹⁹¹ Catullus, *a.g.e.*, s. 42.

kitap okumak zorunda kaldığı için bünyesinin düştüğü iddiasında bulunan Catullus'un konu ile ilgili yazdığı satırlar şunlardır:

*“Kötü bir öksürüğü de göğsümden söküp attım,
hak etmişim doğrusu, mideme düşkünlüğünden
pahalı akşam yemeklerine saldırmaktan başıma bunlar geldi.
Çünkü Sestius'a konuk olduğum süre içinde
aday Antius'a atıp tutan söylevini,
zehirle, vebayla dolu söylevini okudum.
Ağır bir soğuk algınlığı, sık sık gelen bir öksürük
lime lime etti beni, senin göğsüne sığınmaya,
kendimi iyileştirmeye değin, dinlenerek ve ısrırgan otlarıyla.”¹⁹²*

Bu bilgilerden hareketle Romalı halkın arasındaki görüşe göre öksürüğün sebebini ve tedavisini öğrenmekteyiz. Esasen öksürüğün kendisi bir hastalık olmamakla birlikte bulaşıcı hastalıklar da olmak üzere birçok hastalığın belirtisidir. Bunu bilen Romalı hekimlerin öksürüğü sadece çok yemekten kaynaklanmadığını düşündüklerini bilmekteyiz.

2.4. Iuvenalis ve Saturae/Yergiler Adlı Eserinde Şifa Algısı

Roma edebiyatında pek çok ünlü yazar ve şair bulunmaktadır. Bunların bir kısmının eserleri tamamen, bir kısmının ise sadece bazı parçaları günümüze ulaşmıştır. Roma edebiyatında tarih, biyografi, coğrafya, retorik vb. konular oldukça fazla işlenmiştir. İmparatora yahut bir devlet büyüğüne yazılan övgü kitaplarının yanı sıra yergi türünde eserler de verilmiştir. Ancak bu durum pek çok yazarın ve şairin cezalandırılmasına sebep olmuştur. Roma edebiyatının en sivri dilli satir şairlerinden olan; toplumsal, siyasal ve ekonomik yergiler yazan Iuvenalis, Martialis ve Catullus'un eserlerinin bu tezde incelenmesi elzem görülmektedir. Zira bu şairler yazdıkları eserlerle bizlere Roma toplumunun dinamikleri hakkında bilgiler vermektedir. Algı konusunun işlendiği bu tezde bahsi geçen sebepler dolayısıyla bu eserlere yer verilmiştir.

¹⁹² Catullus, *a.g.e.*, s. 47.

2.4.1. Iuvenalis'in Hayatı ve Eserleri

Roma'nın satir edebiyatında Iuvenalis çok önemli bir yer tutmaktadır. O, satir türünün gelişiminde derin ve kalıcı bir etki bırakmıştır.¹⁹³ Tam adı Decimus Iunius Iuvenalis olan yazarın M.S. 55-140 yılları arasında yaşadığı bilinmektedir. Iuvenalis, eserlerinde kendi hayatından çok fazla bahsetmemektedir. Bu sebeple onunla ilgili bilgileri çağdaşı olan yahut ondan sonra yaşayan diğer Romalı yazarlardan kısmen öğrenebilmekteyiz. Fakat burada öğrenilen bilgilere göre Iuvenalis'in yaşamı ile ilgili farklı yorumlar bulunmaktadır.

Iuvenalis'in küçük bir İtalyan kasabası olan Aquinum'da dünyaya geldiği bilinmektedir. Zengin bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Iuvenalis iyi bir eğitim almıştır. Bir dönem askerlik yapmış olan yazar daha sonra yurduna döndüğünde büyük bir sevgiyle karşılanmıştır. Bir süre mahkemelerde görev yapan Iuvenalis daha sonra orada kalıcı olmaya çalışmıştır. Ancak bu isteği gerçekleşmemiş ve onun yerine daha başarısız olan kişiler mahkemede çalıştırılmıştır. Bu durumu gören Iuvenalis İmparator Domitianus'a eleştirilerini içeren bir kitap yazmıştır ve burada İmparator'un hiç sevmediği bir mahlas olan Paris'i kullanmıştır. İmparator bunu öğrendiğinde onun bütün mallarına el koymuş ve onu Mısır'a sürgüne yollamıştır.¹⁹⁴ Domitianus'un ölümünün ardından imparatorluğun başına geçen İmparator Nerva onu geri çağırmıştır. Arkadaşı Martialis'in teşvikiyle *Saturae* adlı 5 kitaptan oluşan ve 15 yılda tamamlanan eserini kaleme almış, İmparator Hadrianus'un övgüsü ve desteğine mazhar olmuştur.

Stoacı filozofların ahlak derslerini alan Iuvenalis dönemin karanlık olaylarını, ahlaksızlıklarını, yozlaşmasını ve Romalıların yitirdiği erdemleri sivri bir dille kaleme almıştır. Onun yabancılara, zenginlere, İmparator'a, İmparator yandaşlarına ve kadınlara kin kustuğu eserlerinde kolaylıkla görülebilmektedir. Iuvenalis'in Roma edebiyatındaki satir türünün en iyi örneklerini verdiği düşünülmektedir. Onun retorik ve söz sanatlarını fazlasıyla kullandığı bu eserinde kolaylıkla görülebilmektedir.

¹⁹³ Susanna Morton Braund, ed., *Juvenal and Persius*, Cambridge: Harvard University Press, 2004, s. 2.

¹⁹⁴ Iuvenalis, *Yergiler/Saturae*, çev., Çiğdem Dürüşken- Erdal Alover, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020, s. x.

Yaşamı hakkında çok az bilgi bulunan Iuvenalis hakkında bizlere bilgi veren yazarlardan biri arkadaşı Martialis'tir. Martialis'in onun yakınında olan bir kişi olması verdiği bilgilerin doğruluğu konusunda şüpheleri azaltmaktadır. Martialis yazdığı *Epigrammata*¹⁹⁵ adlı eserinin içindeki 3 şiirde ondan bahsetmektedir.

*“Ne diye konuşmayı göze almayacaksın,
birbirimize düşürmeye çalışıyorsun da
Iuvenalis 'çiğimle beni, güvenilmez dil?... ”*¹⁹⁶

*“İşte Küçük toprağımın cevizlerinden
yolluyorum Saturnus Şenlikleri 'nde,
güzel konuşma ustası Iuvenalis, sana...”*¹⁹⁷

*“Belki durup dinlenmeden dolaşırken,
Iuvenalis, bağırlı çağrılı Subura 'da...”*¹⁹⁸

Martialis'in bu şiirlerinden hareketle ikilinin sıkı dost olduğu çıkarımına varılmaktadır. Şiirlerinde pek çok kişiden yergiyle bahseden Martialis, Iuvenalis için hiç kötü bir söz sarf etmemiştir. Yüzyıllar sonra unutulmaya yüz tuttuğu sırada IV. yüzyıldan sonra eseri çevrilmeye başlanmıştır.

2.4.2. Saturae Eserinde Şifa Algısı

Iuvenalis, Saturae adlı eserinde pek çok alandan pek çok kişiye karşı acımasız yorumlarda bulunmuştur. Eğitilmiş bir Romalı olan Iuvenalis, eğitimsiz Romalıları da eleştirilerine dahil etmiştir. Romalıların nelerden şifa umduklarını anlayıp yorumlayabilmemiz için bu eser oldukça önemlidir.

Romalılarda hastalıkların tanrıdan geldiği inancı yaygındır. Iuvenalis de 13. yergisinde bu konudan bahsetmiş ve hastalıkların Romalıları tarafından “...gücenmiş bir ilahtan geldiğine inanır, bu illetlerin tanrıların attığı kayalar ve mızraklar olduğunu sanırlar.” şeklinde algılandığından bahsetmiştir.¹⁹⁹ Tanrının öfkesinden geldiğine inanılan hastalıkların defedilmesi için yine tanrılara ve tanrıdan gelen şeylere

¹⁹⁵ Martialis, *Epigramlar*, çev., Güngör Varınlıoğlu, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2022, s. 44.

¹⁹⁶ Martialis, *a.g.e.*, VII. 24.

¹⁹⁷ Martialis, *a.g.e.*, VII. 91.

¹⁹⁸ Martialis, *a.g.e.*, XII. 18.

¹⁹⁹ Iuvenalis, *a.g.e.*, XIII. 225-240.

bağlanmışlardır. Iuvenalis'in şiirlerinden hareketle Romalıların ilaçlardan, fallardan, büyülerden, besinlerden ve bitkilerden şifa umdukları anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra bir insanı hasta etmek veya öldürmek için de bu kaynaklara başvurdıkları bilinmektedir. Özellikle besin ve bitkilerden hazırlanan zehirler Romalıların sıkça kullandığı bir suikast yöntemidir. Öyle ki; Roma İmparatoru Cladius, eşi Agrippina tarafından mantarla zehirlenerek öldürülmüştür. Iuvenalis, Agrippina ve Cladius'a ve bu olaya da eserinde bir yer ayırmıştır. O, bu konuyla ilgili şunları yazmıştır:

*“Bayağı konukların önüne ne olduğu belirsiz mantarlar konur,
efendimizin önüneyse kaliteli bir mantar, şöyle Cladius'un yediği türden,
karısının verdiği mantardan önce;
kendisi de zaten bundan sonra hiç mantar yiyememişti.”²⁰⁰*

Burada Cladius'un zehirlenme sonucu öldürülmesine gönderme yapılmıştır. Aynı eserin devamında 6. yergide yine aynı konuya değinmiş ve şu satırları yazmıştır:

*“Bir İmparatoriçe'nin yaptığına hangi kadın yapmaz ki?
Yaktılar bütün dünyayı ve kırıp devirdiler gökle bağını,
Iuno'nun kocasını delirttiği gibi.
O zaman daha masum sayılabilir Agrippa'nın mantarı,
çünkü yalnızca yaşlı bir adamın soluğunu kesti o,
ve titreyen başını göğe yollamayı buyurdu,
bir de salyalar akan uzun dudaklarını;
oysa silah ve ateş ister bu zehir, işkence çektirir,
Senatörlerin kanını atlıların kanıyla karıştırıp eziyet eder.
İşte bir kısrakın ve bir tek büyücünün dölünün bedeli bu!”²⁰¹*

Roma tarihi açısından Cladius'un öldürülmesi çok önemli bir olaydır. Hem öldüren kişinin kimliği hem öldürme biçiminin Roma'da başka bir benzeri yoktur. Bununla beraber Romalıların düşmanlarını öldürmek için sıklıkla zehre başvurdıkları bilinmektedir. Buna başvuranlar kadınlar da erkekler de olabilmektedir. Ancak Iuvenalis kadın düşmanlığıyla bilinen bir şairdir ve sadece kadınların yaptığı zehirlenme faaliyetlerini eserinde aktarmıştır. 6. bölümde yazdığı şiirde boğanotu²⁰²

²⁰⁰ Iuvenalis, a.g.e., V. 135-155.

²⁰¹ Iuvenalis, a.g.e., VI. 620-640.

²⁰² Boğanotu: Latince adıyla aconitum. 376 farklı türü bulunan bu bitkiye kolay ulaşılmaktadır. Çok zehirli bir bitkidir. Kurtboğan ve miğfer otu adlarıyla da bilinmektedir.

zehri ile çocuklarını zehirleyen bir anneden de bahsetmektedir.²⁰³ Eser boyunca Iuvenalis'in kadın düşmanlığı kolaylıkla göze çarpmaktadır.

Iuvenalis'in eserinden anladığımız kadarıyla Romalılar şifalanmak için ilaçlardan da sıkça yararlanmışlardır. Bu ilacı verenler kah büyücüler kah ebe kadınlar kah hekimler olmuştur. Hekimlerin ilaç kutusunda çeşitli yağlar, esanslar, bitkisel ilaçlar bulunmaktadır. Fakat bu ilaçların ölüme çare olmadığına inanılmaktadır. Bu da hekimlere aslında çok da güvenilmediğini göstermektedir. Eserde bu bilgiyi içeren satırlar şunlardır:

*“...onlara ne Lyde'nin ilaç kutusundaki abartılı tatlar yarar sağlar,
ne de uzanıp çevik Lupercus'un ellerini tutmak.”*²⁰⁴

Büyücüler ve falcılar, Antikçağ toplumlarının sıkça başvurduğu şifacılarıdır. Romalılar da tıpkı diğer toplumlar gibi onların bilgilerinden yararlanmışlardır. Bir hastalığın tanısını koymak için karaciğer falı ve yıldız falı sıklıkla başvurulmuş yöntemler olmuştur. Bunun ne derece yaygın bir uygulama olduğunu anlamak için Iuvenalis'in eserine bakmak yeterlidir. Iuvenalis bir Romalının en ufak bir sıkıntısında dahi önce fal baktırdığını sonra ilaçlardan şifa aradığını “...gözünün ucu kızarıp kaşınsa, önce yıldız falına danışır, sonra merhem ister...”²⁰⁵ dizeleriyle anlatmıştır.

Romalıların iyileşmek için başvurduğu yöntemler tezat biçimde görülmektedir. Iuvenalis'in bu satırlarda yazdığı kişi aynı zamanda hekimlerin sözünden dışarı çıkmayan, yemek saatlerini bile hekimin dediği gibi yapan bir kişidir. Yazar, aynı şiirin devamında bu konuyu yazmış onun bu tavrını eleştirmiştir. Eserden elde edilen bilgilere göre aslında hekimlerin ve ilaçlarının saygınlığı da vardır. Iuvenalis'in eleştirdiği şey sevmediği ve bu şiiri yazmasına sebep olan kişi miydi yoksa bu algı mıydı anlamak güçtür. Fakat bir kişinin hem fallara hem de hekimlere inandığını bu satırlardan kolaylıkla anlayabilmekteyiz. Bu çıkarıma şu satırlar sebebiyle varılmıştır:

*“Çabuk bul Doktor Archigenes'i”²⁰⁶ ve Mithridates'in”²⁰⁷ hazırladığından
satın al; başka incirler, başka güller toplamak istiyorsan,
ilacın olmalı, yutmak üzere akşam yemeğinden önce,*

²⁰³ Iuvenalis, *a.g.e.*, VI. 620-640.

²⁰⁴ Iuvenalis, *a.g.e.*, II. 130-150.

²⁰⁵ Iuvenalis, *a.g.e.*, VI. 575-590.

²⁰⁶ M.Ö. I.-II. yüzyılda yaşamış olan Suriye doğumlu hekim. Roma'da görev yapmıştır.

²⁰⁷ Bahsi geçen kişi Pontus kralıdır. VI. Mitridates adıyla bilinmektedir. Roma'nın azılı düşmanlarından biridir. Rivayete göre kendisi dünyada bulunan bütün zehirlerden eser miktarda kullanmış ve böylece zehirlenme olayına karşı bağışıklık geliştirmiştir. Bu sebeple pek çok kez ölümden dönmüş ancak hepsinden kurtulmuştur. Zehir bilimci ve hekim olarak şöhret yapmıştır. M.Ö. II. yüzyılda yaşamıştır.

*hem babanın, hem de bir kralın içmek zorunda olduğu bir ilacın...”*²⁰⁸

İlaçların zehir olarak algılanması hatta ilaç ve zehrin bir tutulması mantığı ve algısı günümüzde de varlığını koruyan bir olgudur. İlaçların bazen büyü için kullanıldığı tarzında yorumu bulunan Iuvenalis “...havanda dövülen ve onmaz körleri iyileştiren ilaçlar”²⁰⁹dan bahsetmektedir. İlk bakışta bir ilaçtan bahsediyormuş gibi görünse de şiirin geneline bakıldığında bahsettiği şeyin büyü ve zehir olduğu anlaşılmaktadır.

Gebelere, lohusalara ve tüm kadınlara çeşitli hastalıklardan dolayı ilaç veren ebe kadınların bazen zehir satıcısı gibi algılandığı anlaşılmaktadır. Anne karnında ölen bebeğin düşmesini sağlamak -böylece çeşitli kan zehirlenmesi (sepsis) ve hastalıkların önüne geçmek için- veya istenmeyen gebelikleri düşükle sonlandırmak isteyen kadınların başvurduğu ilk kişi ebe kadınlardır. Onların tedavi için verdiği ilaç, iksir, bitki vb. şeyler aktif gebeliğin sonlanmasına sebep olduğu için Romalı erkekler tarafından hoş karşılanmamıştır. Roma toplumunun içinden çıkan bir şair olan Iuvenalis de hemcinsleriyle aynı kanıdadır. Şu satırlar onun, ebe kadınlar ve verdiği ilaçların nasıl değerlendirdiğini anlamamız için yardımcı olacaktır:

*“...kürtajcının yeteneği ve ilaçları öyle güçlüdür ki,
kadınları kısırlaştırır ve insanları daha karındayken katletmek üzere kiralar.
Sevin, zavallı, ne olursa içmesi için uzat ona,
çünkü rahmini genişletmek ve sıçrayıp seken bebeklerle eziyet çekmek isterse...”*²¹⁰

Sadece bu satırlardan hareketle bile Romalı erkeklerin kadınların kendi kararlarıyla ve gizlice yaptıkları kürtajlara kızdıkları açıkça anlaşılmaktadır. Iuvenalis, kadın düşmanı olarak nitelenen bir şairdir ve onun şiirlerinde bu ve benzeri yorumlarla karşılaşmamak mümkün değildir.²¹¹ Ona göre kürtaj isteyen bir kadın eziyet çekmektedir ve ebe kadınlar onlara gerekli malzemeyi tedarik ederek istediklerini sunmaktadır.

Hastalıkların tanrının gazabı olduğuna inanan Romalılar şifanın da tanrının yarattıklarıyla olacağına inanmıştır. Bu sebeple ilk başvuru materyal bitkilerdir. Çeşitli bitkilerin çeşitli hastalıklara ve dertlere iyi geldiğine inanılmaktadır. Bu bilgiyi

²⁰⁸ Iuvenalis, *a.g.e.*, XIV. 245-265.

²⁰⁹ Iuvenalis, *a.g.e.*, VII. 165-185.

²¹⁰ Iuvenalis, *a.g.e.*, VI. 595-615.

²¹¹ Iuvenalis’in eserinin altıncı kitabı tamamen evlilik ve kadın düşmanlığı konularını içermektedir.

destekleyen pek çok bilgi pek çok kaynakta bulunmaktadır. Iuvenalis de bitkilerin şifa için kullanılmasıyla ilgili şu satırları kaleme almıştır:

*“Bakla tohumlarının zarlarını tercih ederim daha iyi,
kuşkusuz, hem hastalıktan, hem de sakatlıktan korunacaksın,
hem kederden, hem endişeden kaçacaksın, daha uğurlu bir kaderin çizdiği
uzun ve güzel bir ömre sahip olacaksın”*²¹²

2.5. Marcus Valerius Martialis ve Epigrammata/Epigramlar Adlı Eserinde Şifa Algısı

Romalı yazar ve şair Martialis’in şiirleri epigram olarak tanımlanmıştır. *Epigramma* kelimesinin kökeni Yunancadır ve sözlük anlamı yazıttır. Kısa olduğu ve belli bir ölçüyle yazıldığı için “şiirsel kısa yazıt” manasında kullanılmaktadır. Epigramma aslında ölümler için -genellikle mezar taşlarına, nadiren de kağıtlara- yazılan bir edebi türdür. Bir zaman sonra bu yazının ölçüleri değişmiş ve satırları uzamıştır. Farklı amaçlarla da epigram yazılmaya başlanmıştır. Yergilerin de epigram konusu olmasından sonra epigram artık ilk haliyle karşımıza çıkmaz olmuştur. Bu alanda en başarılı eserler sunan şairler Martialis, Iuvenalis ve Catullus’tur. Catullus’un açtığı yolda Martialis daha başarılı olmuş ve bu türün kendi adıyla anılmasını sağlamıştır.²¹³

2.5.1. Martialis’in Hayatı ve Eserleri

Martialis M.S. 40 (?) yılında Bilbilis kentinde dünyaya gelmiştir. Zengin bir aileden gelen Martialis iyi bir eğitim almıştır. Öğrencilik yıllarında grammatica (dil bilgisi) ve rhetorica (hitabet) dersleri almıştır. Yirmili yaşlarında arkadaşlarıyla beraber Roma’ya gitmiştir. Pek çok kişinin aksine o memuriyet işleriyle değil şiirleriyle ilgilenmiştir. İmparator Nero’nun tahta çıktığı yıllarda şairlik yapan Martialis için yaşadığı dönem aslında konu açısından oldukça verimli ancak güvenlik açısından da oldukça kötüdür. Martialis, İmparator’un hocası ve saygın bir kişi olan filozof Seneca tarafından korunmuştur. Ancak Seneca’nın gözden düşmesiyle onu koruyacak yeni bir kişiye ihtiyaç duymuştur.

Şairlik hayatı boyunca pek çok imparator gören Martialis kah gözde bir şair olmuş kah gözden düşmüştür. Gününü kurtarmak ve geçimini sağlamak için

²¹² Iuvenalis, *a.g.e.*, XIV. 145-165.

²¹³ Martialis, *a.g.e.*, s. 12.

imparatorlara ve saraydaki önemli kişilere övgüler yazarak çeşitli ayrıcalıklar elde etmiştir. Hamisleri sayesinde Roma'dan uzakta bir çiftlik sahibi olmuş ancak hiçbir zaman istediği zenginliğe ulaşamamıştır. Dönemin pek çok yazarı ve devlet adamıyla ahabap olmuştur.

Nihayet M.S. 94 yılında Roma kentinde bir ev sahibi olmuştur. Kendisini fakir birisi gibi göstererek ilgi beklediği düşünülmektedir.²¹⁴ Birilerine yaranarak yaşamını sürdürmekten bir süre sonra rahatsızlık duyan ve memleketini özleyen Martialis, Bilbilis'e geri dönmüştür. Orada bir hayranı tarafından ev satın alınmış ve orada yaşamıştır. Bir süre sonra Bilbilis'teki kaba köylülerden ve kentin dinginliğinden sıkılsa da Roma'ya geri dönmemiştir. Onun mutsuz halleri şiirlerinin hemen hemen her satırında kendini göstermektedir. M.S. 104 yılında vefat etmiştir.

Martialis'in şiirlerini derleyip bir kitap haline getirmesi 15 yılını almıştır. *Epigrammata* eseriyle ünlenen Martialis'in bilinen başka bir eseri bulunmamaktadır. Devlet adamlarına ve imparatorlara övgü, halktan bazı kesimlere ise ağır yergiler yazmıştır. Yaşadığı dönemde Roma sosyal hayatı ve inançlar hakkında çok önemli ve doğru bilgiler vermektedir. Şiirleri sadece yergiden oluşmamaktadır. Teşekkür, övgü, ağıt vb. pek çok konuda da şiir yazmıştır. Yergilerini yazarken kişilerin kendi adlarını değil kendisinin onlara yakıştırdığı adları kullanmış²¹⁵ böylece herkese karşılık vermiş ancak kimseyi doğrudan karşısına almamıştır.

2.5.2. Epigrammata Eserinde Şifa Algısı

Roma toplumu hakkında çeşitli konularda yergi yazan Martialis bizlere çok önemli bilgiler sunmaktadır. Roma toplumunda şifa ile bağlantı kurulan şeylere eserinin muhtelif bölümlerinde yer vermiştir. Şairin asıl amacı şifanın algılanışından bahsetmek değildir. Aksine O, bu bilgileri aktardığı kişileri eleştirmek amacıyla şiirlerini kaleme almıştır. Martialis, Iuvenalis'in aksine şifa ve şifacılık ile ilgili bizlere daha fazla bilgi vermektedir.

Martialis'ten aldığımız bilgilere göre Romalıların şifa umduğu şeyler; zehirler, ilaçlar, bitkiler, kokular, meyveler, yiyecekler, diyetler ve şaraplardır. Şarap dönemin hekimleri tarafından sadece akıl hastalarında bir tedavi yöntemi olarak kabul

²¹⁴ Martialis, *a.g.e.*, s. 15.

²¹⁵ Martialis, *a.g.e.*, s. 17.

edilmemiştir.²¹⁶ Hastalıkların tanrıların kızması sonucu oluştuğuna inanan Romalılar; tanrıları sakinleştirmek, onları memnun etmek ve böylece hastalıklarından yahut dertlerinden kurtulmak için çeşitli dini ritüeller gerçekleştirmişlerdir. Bunların başında adak adamak ve yıkanma suretiyle arınmak vardır. Yazar bu konulara da eserinde yer vermiştir. Martialis'in yazdığı satırlarda hastalıklara verdiği tavsiyeler oldukça çeşitlidir. Cinselliğe düşkün olmasıyla bilinen ve bunu şiirlerinde sıkça dile getiren Martialis bu konu ile ilgili şifa bulma yöntemlerinden dahi bahsetmiştir.

Roma'da Iulius Caesar döneminden sonra hekimlerin sayısı artmış ve hijyen daha önemli bir hale gelmiştir. Veba, cüzzam, sıtma gibi büyük salgınların çoğunlukla hijyen eksikliğinden kaynaklandığını anlayan Romalılar hamamlara, yıkanmaya, ağız ve vücut temizliğine önem vermeye başlamışlardır. Martialis'in eserinde ağız hijyeni kurallarından ve yapılanlardan bahseden satırlar şunlardır:

*“Avuç avuç Cosmus hapları yutuyorsun,
akşamki şaraptan ağzın pis pis kokmasın diye,
Fescennia. Dişleri temizler bu kahvaltılık,
hiç de engel olmaz ki buna karşılık
ta derinlerden gelen geyirmene...”²¹⁷*

*“İyisi sakızağacından çubuktur:
Ancak, sivri uçlu dal parçası yoksa sende,
kuştüyüyle temizlenebilir dişler.”²¹⁸*

Hijyen kurallarına uyulmasına rağmen iyileşmeyen hastalara şifacılar tarafından farklı tedaviler uygulanmaktadır. Hastalığa uygun diyet düzenlemek Romalı bir hekimin en sık uyguladığı tedavi yöntemlerinden biridir. Hangi bitki, meyve, sebze veya yiyeceğin hangi hastalığa iyi geldiği bilgisini bazen hekimlerden öğrenen Romalılar, ağızdan dolma bilgilerden de vazgeçmemiş ve bunları da uygulamışlardır. Martialis'in diyetten ve bunların hastalıklar üzerindeki etkisinden bahsettiği pek çok şiiri bulunmaktadır. Kah cinsel güç artırmak için kah mide bağırsak sorunlarını gidermek için kah ise öksürüğü kesmek için çeşitli besinler şifa niyetiyle tüketilmiştir. Eserde diyet ve şifa ilişkisinin kurulduğu satırlar şunlardır:

²¹⁶ Haydar Akın, “Antikçağ'dan Yeniçağ'a Delilik, Melankoli ve Cinlenme Avrupa'da Aykırı Olma Halleri Üzerine Tarihsel Bir İnceleme”, Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, 2014, s. 111.

²¹⁷ Martialis, *a.g.e.*, I. 87.

²¹⁸ Martialis, *a.g.e.*, XIV. 22.

“Çoktandır kalkmıyor artık, Lupercus, kamışın,
kaldırmaya uğraşıyorsun yine sen akılsız.
İyi de cinsel güç vermez ki hiç roka,
çiçek soğanı desen öyle, yarar sağlamaz
artık sana baştan çıkarıcı kekikler...”²¹⁹

“Cinsel organları kütük eder, köretilir
boynu halkalı yaban güvercinleri,
bu kuştan yemesin sevişme düşkünleri”²²⁰

“Marul ye, ebegümece ye, için yumuşasın,
yüzünden belli çünkü, Phoebus, kabız olduğun.”²²¹

“...Genci, yaşlısı basürlüken ayırsız,
şasılacak şey, tarlada incir yok bir tek bile.”²²²

“Buyur yaban elden çürük çarık, buruş buruş erikleri:
Kabız mideleri boşaltır sindirip içindekileri.”²²³

“Signia şarabı içer misin
bozulan bağırsaklarını tutması için?
Ölçünü bilerek, iyice durmasın diye.”²²⁴

“Geçmek bilmeyen çetin bir öksürük yüzünden
hırpalanan boğazını yumuşatmak için,
hırçın çocukları oyalayacak ne yiyecek varsa,
bal, bademiçi, hamur işi tatlılar yemeni
salık verdi hekim sana. Parthenopaeus.
Bütün gün öksürüp duruyorsun oysa sen.
Öksürük değil ki senin derdin,
Parthenopaeus, zorun boğazından.”²²⁵

²¹⁹ Martialis, a.g.e., III. 75.

²²⁰ Martialis, a.g.e., XIII. 67.

²²¹ Martialis, a.g.e., III. 89.

²²² Martialis, a.g.e., VII. 71.

²²³ Martialis, a.g.e., XIII. 29.

²²⁴ Martialis, a.g.e., XIII. 116.

²²⁵ Martialis, a.g.e., XI. 86.

*“Bakla merhemle saklamaya kalkışıyorsun ya,
belden aşağısındaki kırıksıklıkları, Polla...”²²⁶*

Martialis, Roma toplumu ile ilgili yergiler yazarken dürüst bir yaklaşımla abartıdan yoksun bir şekilde adeta Roma kentinin resmini çizmiştir. Romalıların inancını ve buna bağlı gelişen kültürlerini onun sayesinde yorumlamak mümkündür. Roma inancında tek tanrı yoktur. Roma panteonu oldukça geniştir. Hangi tanrıya ne sebeple başvurdukları konusunda bizlere tüyo veren Martialis, eserinde şifa için başvuru alan bazı tanrıların isimlerini geçirmektedir. Bununla beraber Romalıların iyileşmek için tanrılara sunaklar sundukları, adaklar adadıkları ve yunaklarda günahlarından ve hastalıklarından yıkanarak arındıkları bilgisini yine Martialis’ten alabilmekteyiz. Onun eserinde tanrı-şifa bağlantısı şu satırlarda gizlidir:

*“Bunca gündür neden düşmüyor diye ateşin
soruyorsun, sızlanıyorsun, Laetinus, boyuna.
seninle gezip tozar binip tahtırevana
seninle birlikte gidip yıkanır yunakta...”²²⁷*

*“Ağır nöbetten yarıp kavrulan yaşlı dostu için
adak adadı Maro, üstlik ortalıkta,
Sytk’s gölgeleri arasına yollanmazsa hasta”²²⁸
Büyük Iuppiter’e uygun kurban kesmek için.
Derken güvence vermeye başladı hekimler
sağlığına kavuşacak diye. Adak adıyor şimdi
Maro adağını yerine getirmemek için.”²²⁹*

²²⁶ Martialis, *a.g.e.*, III. 42.

²²⁷ Martialis, *a.g.e.*, XII. 17.

²²⁸ Sytk’s/Sytx Irmağı: Yunan ve Roma mitolojisinde yer altında bulunduğu ve ölümlerin bir kayıkla bu ırmaktan geçerek yer altı dünyasına gittiğine inanılan ırmaktır. Şair burada hastanın ölümünü kastetmiştir.

²²⁹ Martialis, *a.g.e.*, XII. 90.

2.6. Lucius Seneca ve Bazı Eserlerinde Şifa Algısı

Seneca, Roma tarihinde iz bırakan insanlardan biridir. Gerek Stoacı felsefenin Roma'daki en önemli temsilcilerinden biri olması, gerekse İmparator Nero'nun danışmanı olması ve yaşadıklarıyla adından hem yaşadığı dönemde hem de günümüzde sıklıkla söz ettirmiştir.

Filozof, devlet adamı, yazar ve hatip olan Seneca çok farklı alanlarda pek çok eser kaleme almıştır. Aynı zamanda bir oyun yazarı da olan Seneca, tragedya türünde metinler de yazmıştır.²³⁰ Seneca bütün metinlerini Latince olarak ve akıcı bir üslupla kaleme almıştır. Felsefe alanında çok fazla eser²³¹ vermesine rağmen o bir filozoftan ziyade üstün belagat yetenekleri olan ve felsefe ile ilgilenen bir edebiyatçı olarak gözükmemektedir.²³² Onun özellikli ilgi alanının doğa felsefesi ve tıp olduğu gözlemlenebilmektedir.²³³

Tam adı Lucius Annaeus Seneca olan yazar M.Ö. 4 yılında Cordoba'da dünyaya gelmiştir. Hayatının ilk yılları hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Fakat zengin bir aileden geldiği ve oldukça iyi bir eğitim gördüğü bilinmektedir. Ailesiyle birlikte Roma'ya taşındıktan sonra burada retorik, gramer, felsefe gibi pek çok farklı alanda eğitim görmüştür.

Seneca Roma imparatorları ile yakın ilişkiler kurmuştur. Caligula²³⁴ döneminde faal bir görev alan Seneca'nın bir zaman sonra Caligula ile arası bozulmuştur. Hatta Caligula ondan öylesine nefret etmiştir ki onu öldürmeyi bile düşünmüştür. Ancak bu fikir sevgilinin onu durdurması üzerine gerçekleşmemiştir.²³⁵ Caligula'nın ölümünden sonra tahta çıkan İmparator Cladius tarafından Caligula'nın

²³⁰ Bknz: Herkules Furens, Medea, Troades, Phaedra ve bunların haricinde 5 oyun daha yazmıştır. Bunların bir kısmı dilimize de çevrilmiştir.

²³¹ Bknz: Hoşgörü Üzerine, İyilikler Üzerine, İşsizliğe Övgü, Ahlak Mektupları Vb. bu eserler Türkçe'ye çevrilmiş eserlerinden sadece bazılarıdır.

²³² Andrea Piateti, "Seneca ve Latin Stoacılığı", *Antik Roma*, ed., Umberto Eco, İstanbul: Alfa Tarih, 2022, s. 381.

²³³ Piateti, *a.g.m.*, s. 379.

²³⁴ M.S. 37-41 yılları arasında tahtta bulunan Roma imparatorudur. Asıl adı Gaius Iulius Caesar Germanicus'tur. Caligula onun ismi değil lakabıdır. Ancak kendisi "küçük çizme" anlamına gelen bu lakaptan hoşlanmadığı için yönetimi süresince Gaius Caesar adını kullanmıştır. Oğuz Tekin, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018, s. 231.

²³⁵ Mario Lentano, "Siyasetçi, Bilim Adamı ve Oyun Yazarı Seneca", *Antik Roma*, ed., Umberto Eco, İstanbul: Alfa Tarih, 2022, s. 885.

kardeşlerinden biriyle zina yaptığı suçlamasıyla Korsika adasına sürgün edilmiştir.²³⁶ 8 yıl süren sürgün hayatı Cladius'un eşi Agrippina'nın çağrısıyla son bulmuştur. Agrippina oğlu Nero'nun eğitimi için Seneca'yı özellikle talep etmiştir. İmparator Cladius eşi Agrippina tarafından mantar yemeğine konulan bir zehir sonucu²³⁷ ölünce tahta Agrippina'nın eski eşinden olan oğlu Nero çıkmıştır.

Seneca, Nero üzerinde fazlaca etkili ve söz sahibi olmuştur. Fakat onun bu etkisi Nero'nun genç yaşından kaynaklıdır. Nero, üzerinde baskı kurduklarını hissettiği annesi Agrippina, İmparatorluk Muhafızı Burrus (Pretor Praefectus) ve Seneca'nın etkisinden kurtulmak için bir dizi hareketlerde bulunur. Nero önce annesini öldürtür ve idaresinin önündeki en büyük engeli kaldırmış olur. Ardından Burrus'un da ölümüyle Seneca tek kalır. Öğrencisi üzerinde etkisi kalmadığını anlayan Seneca ondan emeklilik için izin istemiş fakat Nero onun tüm yetkilerini terk etmesine izin vermemiştir. Yetkileri azaltılsa da Seneca sağlığının kötüye gittiğini bahane ederek siyasetten peyderpey uzaklaşmıştır. M.S. 64 yılında yaşanan büyük Roma yangınından sonra tekrar istifa etmiş fakat bu da kabul edilmemiştir. Roma'dan uzaklaşamayacağını anlayan Seneca şehrin ücra bir köşesinde bir villada yaşamaya başlamış ve burada eserlerinin büyük çoğunluğunu kaleme almıştır. Seneca burada intihar ederek M.S. 65'te yaşamına son vermiştir.²³⁸

Seneca'nın en ünlü eserlerinden biri *Doğa Araştırmaları* adıyla dilimize çevrilen ve orijinal adı *Naturales Quaestiones* olan eseridir. Bu eser hem coğrafyacıların hem filozofların hem de tarihçilerin ortak olarak ilgilendiği bir eserdir. *Doğa Araştırmaları* tamamen bilimsel bir eser değildir.²³⁹ Daha ziyade Seneca'nın gözlemleri ve fikirlerini aktardığı bir derleme doğa felsefesi kitabıdır.²⁴⁰ Bu sebeple bu kitap bir coğrafya kitabından ziyade bir doğa felsefesi kitabı olarak kabul görmektedir.

Antik çağlarda insanlar tıbbi doğanın içinden çıkan bir unsur olarak görmüşlerdir. Bilimin tam anlamıyla gelişmemiş olması sebebiyle insanlar hasta

²³⁶ Lentano, *a.g.m.*, s. 885.

²³⁷ İmparator'un zehirlenme olayı şair Iuvenalis tarafından da ele alınmıştır. Bknz: Iuvenalis, *a.g.m.*, VI. 620-640.

²³⁸ Piatesi, *a.g.m.*, s. 380.

²³⁹ Lentano, *a.g.m.*, s. 887.

²⁴⁰ Piatesi, *a.g.m.*, s. 380.

olduklarında tanrılardan ve doğadan medet ummuşlardır. Bu sebeple o dönemlerde yazılmış olan doğa tarihi kitapları bizlere dönemin şifa ve şifacılık algısını anlamamıza yardımcı olmaktadır.

Seneca'nın yazdığı en önemli eserlerden biri olan Doğa Araştırmaları'nda da Seneca'nın ve Romalıların şifa algısını anlayabilmekteyiz. Bu kitabın doğal kaynak sularından bahsettiği kısım şifa algısı konusu için büyük önem taşımaktadır. İnsanların doğal kaynak sularının çeşitli hastalıkların tedavisi için kullandıkları bilgisini Romalı mimar Vitruvius'tan da öğrenmekteyiz. Birbirine paralel bilgiler veren Vitruvius ve Seneca hem suların türlerinden hem de içilmesi veyahut içine girilmesi durumunda insanlar üzerinde oluşan etkilerinden bahsetmektedirler.²⁴¹ Bu şifalı sulardan Romalı Plinius Secundus da *Doğa Tarihi* adlı eserinde bahsetmektedir.²⁴² Seneca bu sularla ilgili şu satırları yazmıştır:

*“Bu sulardan kimisi gözlere, kimisi sinirlere iyi gelir; kimisi doktorlar tarafından ümitsiz ve müzmin olarak kabul edilmiş rahatsızlıkları düzeltir. Kimisi ülseri iyileştirir, kimisi içilmesiyle mide ağrısını giderir ve ciğerle bağırsaklara ilişkin şikayetleri azaltır, kimisi de kan akışını durdurur. Bunlar gibi, farklı sular, tatlarına göre farklı şekillerde insanın işine yarar.”*²⁴³

Romalı hekimlerin bazı hastalıkları iyileştirmek için doğal kaynak sularından yararlandığı bilgisine Seneca'nın bu satırları sayesinde öğrenmekteyiz. Seneca suları 4 farklı grupta ele almaktadır. Bunlar tatlı sular, tuzlu sular, acı sular ve tıbbi sulardır. Onun tıbbi sular derken kastettiği şey sülfürlü sulardır.²⁴⁴ Kaplıcalardan çıkan doğal kaynak suları sülfür içeren sulardır ve bunlar çeşitli hastalıkların tedavisinde binyıllardır kullanılmaktadır.

²⁴¹ Vitruvius'un verdiği bilgilere “Romalıların Şifa Ritüelleri” başlığında değinildiği için tekrara düşmemek ve anlatımdan kopmamak maksadıyla burada uzun uzadıya bahsedilmemiştir.

²⁴² Gaius Plinius Secundus, *Doğa Tarihi* (1. ve 2. Kitap), çev., İnanç Pastırmacı, İstanbul: Say Yayınları, 2017, s. 242-243.

²⁴³ Seneca, *Doğa Araştırmaları*, Seneca, *Naturales Quaestiones*, çev., Cengiz Çevik, İstanbul: Jaguar Kitap, 2018, s. 112.

²⁴⁴ Seneca, a.g.e., s. 112.

Seneca bu doğal sular ve onların kullanımı ile ilgili şu bilgileri de eklemektedir.

*“... sağlıklı olup olmamasına göre yararlı ve kullanışlı, ölümcül veyahut taşlaştırıcı olabilir. Kimisi yağlı, kimisi temiz olabilir. Kimisi besler, kimisi içine fayda sağlamaz, kimisi de içilince doğurganlığı artırır.”*²⁴⁵

Seneca sulardan bahsettiği kitabın bu bölümünde hem bazı suların doğurganlığı artırdığını söylemekte hem de bunun sebebinin psikolojik olduğunu düşündüğünü belirtmektedir. Bu konuyla ilgili ilerleyen sayfalarda şu satırları kaleme almıştır:

*“Hiçbir açıklamanın getirilemediği farklı türden sulara başka nitelikler de atfedilebiliyor. Örneğin Nil suyu kadınları nasıl daha doğurgan kılabiliyor? Bu konuda öyle etkili ki, [kadınların] bazı durumlarda uzun süre boyunca verimsiz bir şekilde kapalı duran rahimlerini bile, onlara doğal yetilerini kazandırarak ihya edebiliyor. Ya da neden Likya'daki bazı sular bu kırılganlıktan mustarip kadınlar tarafından arandığına düşük riskine karşı koruma sağlar? Ben bunları yaygın hatalardan sayıyorum. İnsanlar güçlü bir şekilde inanıyor ki, bazı sular, içeriden ya da dışarıdan nüfuz etsin fark etmez, yara kabuğuna, cüzzama ve deri üzerindeki çirkin lekelerle etki eder. Çiyden toplanan suyun ise bu tarz bir sıkıntıya sebep olduğunu söylüyorlar.”*²⁴⁶

Plasebo etkisi adı verilen bu psikolojik iyi olma eğilimi insanlarda her zaman var olan bir eylemdir. Bu konu bilhassa psikologların, sağlıkçıların, sosyologların, tarihçilerin ve arkeologların ilgilendiği bir konudur. Kişi yaptığı bir ritüelin yahut kullandığı bir ilacın onu iyileştireceğine inandığı zaman plasebo etkisiyle kişi iyileşmeye başlar. Bu durumun kökeni aslında tamamen psikolojiktir. Eğer kısır olmadığı halde çocuk doğuramayan kadınlara Nil Nehri'nin suyu olduğu söylenip, kadın buna inandırılıp başka bir su içirilse dahi kuvvetle muhtemeldir ki; kadının bütün sorunları çözülecektir. Beynin bir gerçeğe inandıktan sonra verdiği tepki genellikle olumlu yönde olmaktadır. Aslında tüm ritüellerin temelinde bu plasebo etkisi yatmaktadır. Bu sebeple her türlü ritüel sosyo-psikolojik durumu yansıtmaktadır.²⁴⁷

Seneca bazı suların tıbbi amaçlarla ya da bilerek yahut bilmeyerek içildiğinde yaşanan olumsuz durumlar hakkında da bilgiler vermektedir. İtalya coğrafyasının en

²⁴⁵ Seneca, *a.g.e.*, s. 112-113.

²⁴⁶ Seneca, *a.g.e.*, s. 133-134.

²⁴⁷ Ayşe Tuba Ökse, “Eski Önasya’da Ritüellerin Arkeolojik ve Filolojik İzleri”, *Arkeolojide Ritüel ve Toplum*, haz., Çiğdem Atakuman, , İstanbul: Ege Yayınları, 2019, s. 11.

önemli nehirlerinden biri olan Tiber Nehri -eski adıyla Albula- sülfür ile kaplı bir nehirdir ve bu nehrin etkisi, içeni sarhoş edecek kadar güçlü olmasıdır. Meşhur Romalı şair Ovidius, *Methamorphosis* adlı eserinde bu sulardan bahsettiği satırları alıntıl原因 Seneca, Ovidius'un şu sözlerine kulak vermiştir:

“Ya çıldırıyor ya da ağırlık çöküyor üzerine,

bu şaşırtıcı tadı alınca.”²⁴⁸

“Her kim ki bu suyu ölçsüz bir şekilde geçirmişse boğazından

Sendeleyiverirdi, sanki şarap içmiş gibi en safından.”²⁴⁹

Ovidius'tan yaptığı alıntılarla fikrini destekleyen Seneca, bu sularla ilgili bazı bilgiler aktarmaktadır. Etkisinin herhangi bir içkiden daha güçlü olduğunu ve içildiği zaman ya insana ağırlık çöktüğünü ya da çılgınlaştığını belirtmektedir. Kişiyi derin uyku veren ve zehirli olarak tanımladığı bu suyu içmenin son derece zararlı olduğundan bahsetmektedir.²⁵⁰

Seneca'nın filozof yanını daha çok öne çıkardığı kitaplarından biri olan *Mutlu Yaşam Üzerine* adlı kitabında verdiği tavsiyeler insanların kötü şeyleri algılamasındaki fikirleri değiştirmektir. Onun hastalıklar ve ölüm üzerine yaptığı açıklamalar ve bu terimleri kötünden iyiye dönüştürme çabası bu kitapta göze çarpmaktadır. “Sürgüne ve Bedensel Ağrılara Teselli” başlığında yazdığı satırlar onun bu çabasını gözler önüne sermektedir. Tanrı inancı olan bir kişi olan Seneca her türlü musibetten Tanrı'ya sığınmaktadır. Ve insanlara bunu tavsiye etmektedir.

“Yüce Tanrı'nın merhameti hem uzun süren hem de şiddetli bir acıya izin vermez. En şiddetli ağrı sinilerimize vurandır ancak o ağrıda bile bir rahatlık vardır zira ondan sonra çabucak salaklaşıp duygusuz hale bürünür ve bir şey hissetmeyiz... Bana göre, tüm hastalıkların arasından en tehlikeli olanı astımdır öyle ki doktorlar bunu bir hastalıktan çok sonu ölüme çıkan acılı bir yol olarak görürler. Hastalıkta bize acı veren üç şey ölüm korkusu, bedensel acı ve zevklerimizden mahrum kalmaktır. İlk

²⁴⁸ Seneca, *a.g.e.*, s. 128.

²⁴⁹ Seneca, *a.g.e.*, s. 129.

²⁵⁰ Seneca, *a.g.e.*, s. 128-129.

korkumuz hastalığın kendisine değil doğaya atfedilmelidir zira hasta olduğumuz için değil, yaşadığımız için ölürüz. Bilakis hastalık birçok insanı ölümden korumuştur."²⁵¹

2.7. Galenos'un Hayatı ve Bazı Eserlerindeki Şifa Algısı

M.S. 129 yılında bugün İzmir topraklarında olan Pergamon/Bergama'da dünyaya gelmiştir. Zengin bir ailenin oğlu olarak dünyaya gelen Galenos'un babası ünlü bir mimardır. Tıp eğitiminin merkezi olan Bergama'da doğması ve zengin bir ailesinin olmasının tüm imkânlarını kullanan Galenos oldukça iyi bir eğitim almıştır. Roma ve hatta Avrupa tıbbının en önemli simalarından biridir.

Galenos'un ilk görevi gladyatör hekimliği olmuştur. Burada oldukça iyi bir başarı ve şöhret kazanan Galenos, M.S. 162 yılında Roma'ya taşınmıştır. Orada Roma'nın zenginlerine uyguladığı tedaviler sayesinde şöhreti ve kazancı artmıştır. M.S. 166 yılında meslektaşlarının kıskançlığından²⁵² bunaldığını söyleyerek tekrar memleketine dönmeye karar veren Galenos, o yıl Roma'da ortaya çıkan veba salgınından da kurtulmuştur.²⁵³ Gidişinden 3 yıl sonra İmparator Marcus Aurelius tarafından saray hekimi olarak tekrar Roma'ya davet edilmiştir.

Yunan hekim Hippokrates'in *humoral patoloji* kuramını büyük oranda kabul eden Galenos, Hippokrates'in açtığı yol doğrultusunda kendi teorilerini öne sürmüştür. Her ikisi de tıp konusunda büyük otoriteler olarak yüzyıllarca kabul görmüşlerdir. Günümüz tıbbında büyük kan dolaşımı adı verilen fizyolojik olgudan bahseden ilk hekimin Galenos olduğu bilinmektedir. O, kan dolaşımı hakkında doğru tespitlerde bulunmuştur.

Roma'da şöhretini her geçen gün arttıran Galenos, sivri dilini meslektaşları için kullanmaya başlayınca pek çok düşman edinmiştir. Kendi zekası ve gözlemleri sayesinde pek çok yeni teoriler ortaya atmıştır. Özellikle anatomi çalışmalarını sadece hayvanlar üzerinde çalışarak elde ettiğini düşünmek yetersiz olacaktır. *Doğal Yetiler Üzerine* adlı kitabında insan anatomisinden detaylarıyla bahsetmektedir. Bu detaylı verileri hayvan anatomisini inceleyerek elde etmesinin imkanı yoktur. İnsan ve hayvan anatomisi ve fizyolojisi arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Bu sebeple

²⁵¹ Seneca, *Yaşamın Kısıtlığı Üzerine & Mutlu Yaşam Üzerine*, çev., Ayşe Özçiçek, Mustafa Ateş, Furkan Ertaş, İstanbul: Kapra Yayınları, 2022, s. 188.

²⁵² Gazzaniga, a.g.m., s. 1050.

²⁵³ Bayat, a.g.e., s. 138.

Galenos'un gladyatör hekimliği yaptığı sırada illegal yollarla insan kadavralarına ulaşp onlar üzerinde çalışmalar yaptığı düşünülmektedir. Malzemesinin ne olduğuna bakılmaksızın yaptığı tespitler incelendiğinde oldukça doğru çıkarımlar yaptığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Galenos, Avrupa tarihini uzunca bir süre etkisi altında bırakmıştır. Onun ikna edici bir üslupla yazdığı fikirleri dini bir emir muamelesi görmüş ve yüzyıllarca tartışılmaksızın kabul edilmiştir.²⁵⁴ Bu durum tıbbın gelişiminin önüne ket vurduğu gibi yanlış fikirlerin de daima aktarılmasına sebebiyet vermiştir. İnsan bedenini inceleyerek yaptığı incelemelerin yanında hayvan anatomisini inceleyerek yapmış olduğu tespitler de mevcuttur. Bu tespitlerde bulunan önemli hatalar da tıpkı doğru bilgiler gibi yüzyıllardır geliştirilmeden aktarılmıştır.²⁵⁵

400'e yakın eserinin olduğu söylenen Galenos'un yalnızca 140 tanesi günümüze ulaşmıştır. Bunların da tamamı dilimize çevrilmemiştir. Ortaçağda Arap dünyasında da onun eserleri büyük yankı uyandırmış ve çoğu eseri Arapçaya çevrilmiştir. İbnü'n-Nefis ve Abdüllatif Bağdadi gibi Arap alimler onun bazı fikirlerini eleştirmiş ve yanlış olduğunu düşündükleri teorileri değiştirmiştir. Galenos'un fikirleri Arap dünyasında yenilikler için öncü olmuştur. Buna karşın IVII. yüzyıla kadar Avrupa'da büyük ölçüde onun teorileri kabul görmüştür. Bu da Avrupa tıbbının gelişimini yavaşlatmıştır.²⁵⁶

2.7.1. Galenos'un Eserlerinde Şifa Algısı

Avrupa tarihindeki en ünlü ve etkili hekimlerden biri olan Galenos, tezde bahsi geçen diğer yazarların aksine tıpla ilgilenen bir entelektüel veya bir şair değil, başarılı bir hekimdir. Bu sebeple eserlerinde şifayı algılama şeklinden ziyade tedavilerden bahsetmektedir. Onun bahsettiği bu tedavilerin bazısına başka kaynaklarda rastlamazken bazı tedavilerden başka antik yazarların da bahsettiğini görmekteyiz. Onun eserlerinde yer alan şifa algısını tespit edebileceğimiz bilgiler oldukça fazladır.

Galenos'un eleştirdiği pek çok meslektaşısı vardır. Bunları bazen felsefi yönden bazen de tıbbi yönden eleştirmiştir. Doğanın kendisine ait olmayan şeyleri attığı gibi,

²⁵⁴ Serdar, a.g.m., s. 92.

²⁵⁵ Bayat, a.g.e., s. 140.

²⁵⁶ Bayat, a.g.e., s. 141.

vücudun da kendine ait olmayan cisimleri attığını düşünen hekimlere karşı Galenos uzun bir eleştiri yazmıştır. Bu eleştiriye yaparken verdiği örnekler de o dönemde bazı hastalıklara uygulanan tedavileri göstermesi açısından önemlidir. Galenos yaptığı bu eleştiride zehirli oklarla yaralananlara veya deriye batan dikenlere ilaç uygulandığı zaman zehrin kendiliğinden dağıldığını ve dikenin bir müdahale etmeksizin kendiliğinden çıktığını iddia etmiştir. Bir gencin ayağına batan dikenin çekerek çıkaramadığından ancak ilaç uyguladıktan sonra dikenin kendiliğinden çıktığından bahsetmiştir. Ona göre bazı durumlar için sadece ilaç sürmek yeterli bir müdahaledir ve başka bir işleme gerek yoktur. Yılan, vatoz veya başka zehirli hayvanlar tarafından ısırılarak zehirlenen kişilere sadece doğru ilaç tedavisinin işe yarayacağını da yine aynı eleştirinin devamında belirtmiştir.²⁵⁷

Antikçağlardan beri halk tıbbında yoğun olarak kullanılan kupa çekme geleneğinden Galenos da bahsetmiş ve hatta bazı vakalarda bunu bir tedavi olarak uygulamıştır. Galenos bir hastalığın giderilmesi için ilaç tedavisi işe yaramıyorsa daha derin yerlere nüfuz edebilmek için kupa çekmek gerektiğinden de bahsetmiştir.²⁵⁸

Galenos'un uyguladığı ve hala dahi uygulanan bir diğer halk tıbbı tedavisi hacamattır. Galenos buna hacamat değil kesik açmak adını vermiştir. Kan yoğunluğundan dolayı oluşan hastalıkları kan akıtarak çözen Galenos, bu tedavinin hemen peşine hastaya masaj, perhiz, egzersiz ve banyo önermiştir.²⁵⁹ Bu unsurlar onun tedavilerinde daima önemli bir yer tutmuş ve farklı hastalıklarda da bu tedavileri hastalarına önermiştir.²⁶⁰

Hippokrates'in, *aynı aynı ile tedavi edilir* tezinin aksine *zıt zıttı ile tedavi edilir* tezini savunan Galenos her şey için zıttını kullanmanın çözüm getireceğine inanmıştır. Örneğin Galenos; bir şey çok yoğunsa seyreltir, sıcaksa soğutur, doluysa boşaltır vb. bu çerçevede hastalara tedaviler uygulardı. Tüm eserlerinde bu tezinden bahseden Galenos bu şekilde tüm hastalıkların ve sorunların çözüleceğini düşünmüştür.²⁶¹

²⁵⁷ Galenos, *a.g.e.*, s. 80-81.

²⁵⁸ Galenos, *a.g.e.*, s. 92.

²⁵⁹ Galenos, *a.g.e.*, s. 97.

²⁶⁰ Galenos, *a.g.e.*, s. 99.

²⁶¹ Galenos, *a.g.e.*, s. 97.

Diyet Galenos'un tedavisinin en önemli parçalarından biridir. Her hastalığın farklı bir diyet tipi olmasını gerektiğini düşünen Galenos diyet tiplerini kuru, yaş, sıcak ve soğuk diyetler olarak gruplandırmıştır.²⁶² Galenos pek çok hastalığın ilaç veya cerrahi müdahale gerekmeksizin sadece diyet ve egzersizle iyileşeceğine inanmıştır.

Galenos diyet türlerinin sadece isimlerini vermekle kalmamış hangi hastalıkta hangi yiyeceklerin verilmesi hangilerinin yasaklanması gerektiğini de uzun uzadıya anlatmıştır. Örneğin; ateşli bir hastanın yapacağı duş esnasında titreme veya başka bir rahatsızlığı olmazsa duştan hemen sonra hastaya yemek verilmesi gerektiğini söylerken bu noktada hastaya şarap içirilmesini de gerekli bulmuştur.²⁶³ Bu durum onun genellikle eleştirdiği *şarapveren* lakaplı Asklepiades ile paralel tedaviler uyguladığının ispatıdır. Pek çok hekimin ise şarabı tedavinin dışına çıkardığı ve hastalara yasakladığı bilinmektedir.

Galenos tüm ateşli hastalarına şarap önermemiştir elbette. Özellikle lenf düğümlerinden dolayı enfeksiyon kapıp ateşlenen hastalarına ve çok üşüyen hastalarına ilk önce şarabı yasaklamıştır.²⁶⁴

Galenos üç günde bir çıkan ateş olarak değerlendirdiği ve sahici ateş adını verdiği ateş durumunda banyo, masaj ve ilaç tedavisinin yanı sıra yoğun bir diyet listesi de hazırlamış ve hastalarına uygulamıştır. Pazı, ebegümeci, marul, salatalık, ıhlamur, yumurta sarısı gibi besinleri bu hastalarda serbest bırakırken bal, hardal, tuzlu ve ekşi besinleri hastalarına yasaklamıştır.²⁶⁵

Galenos'un tedavileri içinde olmazsa olmaz olan unsurlardan biri de banyodur. Vücut hijyenini sağlayarak hastalıkların tedavi olacağını düşünmüş ve hastalarına sık sık banyo yapmalarını önermiştir.²⁶⁶ Özellikle ateşli hastalıklarda ılık su banyosunu bu tedavilerin en önemli parçası olarak görmüştür. Safra arttığı için sarılığı olan hastalarına da sıcak su banyosu önermiş, sarılığı terleme yoluyla atmasını sağlamıştır.²⁶⁷ Banyo sonrası bol zeytinyağlı ılık bir masaj yapılması da onun tedavi yöntemlerinden biridir.

²⁶² Galenos, *a.g.e.*, s. 136.

²⁶³ Galenos, *a.g.e.*, s. 165.

²⁶⁴ Galenos, *a.g.e.*, s. 167.

²⁶⁵ Galenos, *a.g.e.*, s. 179.

²⁶⁶ Galenos, *a.g.e.*, s. 97, 140, 164, 167, 178.

²⁶⁷ Galenos, *a.g.e.*, s. 178.

Zıt tedaviyi benimseyen Galenos safra artışından kaynaklanan sarılık hastalığında safrayı azaltmak için birtakım tedaviler uygulamıştır. Bunlar arasında mideyi lavmanlarla boşaltmak; dereotu ve kerevizle idrarı sökmek; pelin otu bitkisini yedirerek mide tahrişinin önüne geçmek ve sıcak suyla yıkanarak gözenekleri açmak vardır.²⁶⁸

Antikçağ tıbbında cerrahi müdahale hekimlerin tercih ettiği son müdahale şeklidir. Ancak bazı durumlarda hekimler mecburen cerrahiye başvurmuşlardır. Galenos da medikal tedaviyi cerrahi tedaviye tercih eden bir hekimdir. Ancak o da bazı durumlarda cerrahi müdahalenin şart olduğunu düşünmüştür. Bu konuda özellikle böbrek ve mesane taşlarının kesin çözümünün cerrahi olduğu fikri²⁶⁹ Galenos de dahil olmak üzere pek çok hekimde vardır.

Roma tıbbında büyü ve tılsımlar en az medikal tedavi kadar rağbet gören bir şifa bulma yöntemidir. Hıristiyanlık döneminde büyü ve büyücüler öfkenin ve cezanın bir numaralı hedefiydiler. Antikçağın ve Ortaçağın en ölümcül hastalıklarından biri olan sıtmaya karşı bir kişinin üzerinde tılsım bulunmasının onun büyücü olduğunun işareti olarak kabul edildiğinden bahseden Romalı yazar Ammianus Marcellinus bu kişilerin ölüm cezasına çarptırıldığını da yazmıştır. Oysa bu tarihlerden biraz daha geriye gidildiğinde en etkin tıp büyüklerinden biri olan Galenos'un da sıtmadan korunmak için tılsım kullanılmasını önerdiği bilinmektedir.²⁷⁰ Ancak bir bilim insanı olan ve büyü, fal, kehanet gibi şeylerin işe yaradığına inanmayan Galenos'un bunları gerçekten tedavi olarak kullanıp kullanmadığına dair başka bir kaynakta veri bulunmamaktadır.

Galenos'un verdiği tedavileri ve şifa algısını özetleyecek olursak, onun için diyet, egzersiz, banyo, uyku, masaj, lavman, hacamat, kupa çekme, ilaç uygulama, cerrahi müdahale ve tılsımın çok önemli metotlar olduğu sonucuna varmaktayız.

²⁶⁸ Galenos, *a.g.e.*, s. 178.

²⁶⁹ Galenos, *a.g.e.*, s. 145.

²⁷⁰ Antonio Clericuzio, "Roma'da Astroloji, Büyü ve Kehanet", *Antik Roma*, ed., Umberto Eco, İstanbul: Alfa Kitap, 2022, s. 1004-1005.

3. BÖLÜM

3. ROMA ANA KAYNAKLARINDA ŞİFACI ALGISI

Roma tıbbının büyücülükle başlayan serüveni gitgide modernleşen bir anlayışla son bulmuştur. Romalıların şifacı olarak kabul edip şifa umdukları kişiler oldukça çeşitlidir. Bu cetvel büyücülerden başlayıp hekimlere kadar uzanmaktadır. Günümüz mantığında bir hemşire kavramına Roma’da rastlanmamaktadır. Hekime yardımcı olan kişilerin varlığı bilinse de bunlara belli bir isim verilmemiştir.

3.1. Romalılar Kimlere Şifacı Derdi?

Roma’da Galenos ile gelişen tıp anlayışında köle ve kadın hekimlere rastlanmaktadır. “Roma’da halk hekimliğinde durum ve mevkileri erkeklere eşit olan kadın hekimlerin oluşturduğu daimi bir kadın birliği vardı. Kadın hekimler ebelik, kadın hastalıkları yanında göz, kulak, boğaz hastalıklarının tedavisi ile uğraşırlardı.”²⁷¹ Ayrıca bazı kadın hekimlerin tıp kitabı yazdıkları da bilinmektedir.²⁷² Eskiçağ kaynaklarında kadın şifacılar nadiren iyi bir şekilde bahsedilmiştir. Onlar genellikle büyücülükle ve cadılıkla suçlanmışlardır. Galenos, Soranus, Plinius gibi Antikçağ yazarları eserlerinin bazı yerlerinde kadın şifacılar ve yazdıkları reçetelerden övgüyle bahsetmiş olsalar da ortak kanı kadın şifacıların yardımcı şifacı rolleridir.²⁷³

Roma uygarlığının ilk zamanlarında kadın şifacıların sayısı oldukça fazlaydı ve bu mesleği genellikle soylu kadınlar yapıyordu. Galenos dönemine gelindiğinde

²⁷¹ Ayşe Nur Gökçe- Doğan Üvey, “Eski Roma Tıbbında Hekimlik Sanatı”, *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, 61/4 (1998), s. 519.

²⁷² Hafize Öztürk Türkmen, a.g.m., s. 23.

²⁷³ Leyla Aydemir, “Eskiçağ Dünyasında Kadın Şifacılar”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2020, s. 25.

kadınlar şifacılık işini erkeklere bırakarak geri çekilmişlerdir. Erken Hristiyanlık dönemlerinde yine saygınlığı olan kadın şifacılara rastlanmaktadır. Ancak bu durum 1300'lü yıllarda son bulmuş ve “*bilge kadınlar*” katledilmeye, cezalandırılmaya ve hor görülmeye başlanmıştır.²⁷⁴ Ortaçağda bitkisel ilaç hazırlayan kadınlar -nadiren de erkekler-, ebeler ve veterinerler genellikle *cadı* olarak algılanmışlardır.²⁷⁵ Ortaçağ'da cadı avı döneminin başlamasının sebebi kralların, tıp eğitimi alan kişilerin haricinde kalan herkesin cadı olduğunu ilan etmiş olmasıdır. Kilise de kralların bu tutumuna destek vermiş ve “*Hiç kimse Katolik kilisesine karşı ebelerin yanında yer almamalı*” diyerek vaazlar vermişlerdir.²⁷⁶

Kadın hekimlerin yanı sıra kadınların şifacılık alanına en çok dahil olduğu meslek grubu ebelikti. Sadece “*şifacı kadın*” olarak da bilinen ebelerin saygınlıkları ve yetkileri oldukça geniştir. Usta- çırak ilişkisi yoluyla öğrenilen ebeliğin bir eğitimi yoktu. Ebelerin kadın ve çocuk hastalıkları hakkında bilgi sahibi oldukları kabul edilmekte ve ebeler toplumda saygı görmekteydiler. Aynı zamanda ebelerin ilaç yazma ve diyet düzenleme gibi hekimlik işlerini yaptıkları da bilinmektedir. Ebeler ilaçlar, bitkisel droglar ve zehirler hakkında da bilgi sahibiydiler. Bu konularda bilgi sahibi olmaları ve gerektiği zamanda doğuma müdahale edebilmeleri sebebiyle ebeler büyücülerle özdeşleşmektedir.²⁷⁷ Antik Yunan ve Roma kaynaklarında “*ahlaki değerleri gözetmeyen fahişe gibi kadınların yanında yer alan veya kendi hırsları uğruna bitkisel bilgilerini kullanan kötü imajlı kadınlar*”²⁷⁸ olarak gözüken bu şifacı kadınlara her zaman güven ve minnet duyulmamıştır.

Fizyolojik bir olay olarak görülen doğum eylemine her zaman gerekli önem verilmemiştir. Bir kadının kendi başına da doğum yapabileceğine olan inanç sebebiyle kadınlar doğuma yardımcı olacak bir hekime çoğunlukla gidememişlerdir. Tam bu noktada ebeler, hekimlerden daha etkin bir pozisyona gelmiştir. Hekim sayısındaki

²⁷⁴ Mukadder Gün- Serap Şahinoğlu, “Büyücülükten Şifacılığa Kadın Sağaltıcıların Öyküsü”, *Lokman Hekim Dergisi*, 5/1 (2015), s. 29.

²⁷⁵ Gün- Şahinoğlu, a.g.m., s. 30.

²⁷⁶ Barbara Ehrenreich- Deirdre English, *Cadılar, Büyücüler ve Hemşireler*, çev., Ergun Uğur, İstanbul: Kavram Yayınları, 1992, s. 25.

²⁷⁷ Carastro, a.g.m., s. 590.

²⁷⁸ Aydemir, a.g.t., s. 18.

azlık ve hekimlere her istenildiği zaman ulaşamaması insanların hekimlerden çok ebeleri tercih etmesini sağlamıştır.²⁷⁹

Efesli Soranus bilinen ilk jinekoloji kitabını yazmıştır. Onun yazdığı bu kitapta ebelerin hangi özellikleri taşıması gerektiğinden ve görevlerinden bahsedilen bir bölüm yer almaktadır. Ona göre ebeler “*kültürlü*” olmalıdır. Buradaki kültürden kasıt doğumun sıkıntısız bir şekilde gerçekleşmesi ve doğum sonrasında hem anneye hem bebeğe uygulayacağı metotları bilmesi gerektiğidir. Soranus ebelerin okuma-yazma bilmesini ve kadın anatomisi hakkında bilgi sahibi olmasını gerekli görmektedir. Ona göre doğum yapacak olan kadınlar akıllı, güçlü, yetenekli ve tecrübeli bir ebeye emanet edilmeli ve bu ebenin, doğum esnasında oluşabilecek her türlü komplikasyonu öngörüp tedbir alması ve tedavi uygulaması, bu bilgilere sahip olması beklenmekteydi. Soranus eserinde ebelerin fiziki özelliklerinin dahi nasıl olması gerektiğini açıklamıştır.²⁸⁰ Soranus’a göre aynı zamanda ebeler, yeni doğum yapan annelere sabırla yaklaşmalı ve anneye psikolojik destek vermelidir. Soranus bu ebelerden maia (sütanne) olarak bahsetmektedir.²⁸¹ O, çağdaşlarının aksine kadın şifacıları önemsemiş ve onlar hakkında iyi söylemlerde bulunmuştur.

İdeal bir ebenin hangi özellikleri taşıması gerektiği konusunu Plinius da ele almıştır. Ona göre ideal bir ebe; asil, sır tutmayı iyi beceren ve göze batmayan bir mizaca sahip olan ebedir. Plinius’a göre ebelerin görevleri bellidir. Ona göre ebeler; gebeliği tespit eder ve doğumda kadına yardımcı olur. Belli başlı küçük reçeteler de yazabilen ebelerin yetkileri bunlarla sınırlıdır. Bu tanım Soranus’un tanımının yanında oldukça basit kalmaktadır.²⁸² Bir hekim ile bir entelektüel arasındaki şifacı kadın/ ebe algısının farkları kolaylıkla tespit edilebilmektedir.

Roma’da tıbbi eğitim almak oldukça zordu. Buna ancak zengin hekimlerin gücü yetebiliyordu. Bazıları bir hekimin yanında çıraklık yaparak işi öğrenirken, bazıları sadece okuduğu kitaplardan sonra kendilerini hekim ilan etmişlerdir. Bu son iki seçeneği seçenler dolayısıyla Roma’da hekimliğe kötü bir gözle bakılmış ve

²⁷⁹ Ögenler-Kadıoğlu-Uzel, a.g.m., s. 11.

²⁸⁰ Aydemir, a.g.t., s. 36.

²⁸¹ Valentina Gazzaniga, “Ephesoslu Roufos ve Ephesoslu Soranos”, *Antik Roma*, ed., Umberto Eco, İstanbul: Alfa Tarih, 2022, s. 1048.

²⁸² Aydemir, a.g.t., s. 35.

hekimler ağır eleştirilere maruz kalmıştır.²⁸³ Öyle ki; Roma'ya gelen ve Roma vatandaşlığı alan²⁸⁴ bilinen ilk Yunan hekim Arkagathos'a çok sık cerrahi müdahalelerde bulunduğu için 'cellat' lakabı takılmıştır.²⁸⁵

Eski Yunan geleneğinden Romalılara geçen geleneklerden biri de 'gezgin hekim' geleneğidir. Bu hekimler belirli aralıklarla ve belirli rotalarla hareket ederek taşrayı gezer ve hastaları tedavi ederlerdi. Romalılar bunlara *circuitores* adını vermişlerdir.²⁸⁶

Romalıların en önem verdiği şeylerden biri ordudur. Orduda, savaş anında sağlık hizmetlerini sağlayan grupların başında *Milites Medici/Capsarii* adı verilen asistan hekimler gelmektedir. Barış zamanında ise askeri hastanelerde *Optio Valetudinarii* adı verilen ve genellikle hekim olmayan astsubaylar tedavide görev alırdı. Bu hastanelerde “hekimler (*Medici*), cerrahlar (*Medicus Chirurgus*), klinisyenler (*Medicus Clinicus*) ve yılan-akrep sokmalarında antidot hazırlayıcılar (*Marsus*) görev almıştır”.²⁸⁷ Kaynaklarda sadece *chirurgus* olarak geçen kişiler ise berber-cerrah olarak bilinmektedir.²⁸⁸

Roma hekimliğinde branşlaşmanın olduğu bilinmektedir. Örneğin; göz hastalıkları ile ilgilenen hekimlere *ophthalmikos* denmiştir.²⁸⁹ Onların genellikle bitkisel yöntemlerle hastalarını tedavi ettikleri bilinmektedir. Adamotundan güle, kantarondan ketene, safrandan tarçına kadar pek çok bitkinin göz hastalıklarının tedavisinde kullanıldığı bilinmektedir.²⁹⁰ Nadiren de sahip oldukları spesifik cerrahi aletleri kullanarak cerrahi müdahalelerde bulunmuşlardır.

Milites mediciler içinde farklı rütbeler bulunmaktaydı yani hepsi aynı statüde değildi. Bunların rütbelerine göre maaşları da değişmekteydi. Örneğin; *Medici ordinarii* orduda yüzbaşı ile aynı rütbede sayılıyordu. *Ordinarii* askeri hekimler için

²⁸³ Romalı ozan Martialis'in *Epigramlar* adlı eserinde hekimler hakkında yaptığı yorumlara sonraki bölümde değinileceği için tekrara düşmemek adına burada bahsedilmemiştir.

²⁸⁴ İsracowich, *a.g.e.*, s. 12.

²⁸⁵ Bayat, *a.g.e.*, s. 130.

²⁸⁶ Bayat, *a.g.e.*, s. 132. Gezin hekimlere Yunan kaynaklarında *periodeutai* adıyla rastlanmaktadır.

²⁸⁷ Bayat, *a.g.e.*, s. 132. Klinisyenler dahili hastalıklarla ilgilenen hekimlere verilen bir isimdir. Cerrahlar kadar önemli görülmemektedirler.

²⁸⁸ Tez, *a.g.e.*, s. 43. Berberler yüzyıllarca diş çekimi, sünnet gibi küçük cerrahi müdahalelerde bulunmuşlardır.

²⁸⁹ Bilge Yılmaz Kolancı, “Roma İmparatorluk Dönemi'nde Göz Hastalıklarının Tedavisinde Kullanılan Bazı Tıbbi Bitkiler”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19/3 (2020), s. 632.

²⁹⁰ Kolancı, *a.g.m.*, s. 632.

kullanılan bir terimdi ve onun üzerinde de *Medicus castrensis* ve *Medicus castrorum* gibi rütbeler bulunmaktaydı.²⁹¹

Tüm bu grupların haricinde Romalıların şifacı olarak gördükleri başka gruplar da bulunmaktaydı. Bunlar; saray hekimleri, masörler, eczacılar, büyücüler, rahipler, astrologlar vd. şifacılarıdır. Roma'nın ilk zamanlarında astrologlar hekimlerden daha çok rağbet görüyordu. Hasta insanların yıldız falına bakılarak iyileşip iyileşmeyeceğini söyleyen astrologlar²⁹² iyi para kazanmışlardır. Galenos sonrası tıbbın giderek modernleşmesi neticesinde halkın büyücülere müracaatı azalmış olsa da tamamen bitmemiş, Romalılar okültizme²⁹³ inanmaktan hiçbir zaman tam anlamıyla vazgeçmemişlerdir. Bu inanç günümüzde dahi varlığını korumaktadır.

Belediyeler tarafından çalıştırılan ve herkese bakmakla yükümlü olan hekimler, maaşlarını meclisten alır, vergi ve tüm zorunlu hizmetlerden muaf tutulurlardı. Hastalardan para istemeleri kesinlikle yasaktı ancak hasta teşekkür etmek için para verirse onu kabul ederlerdi. Böylece hekimler genellikle iyi bir gelir sahibi olurlardı. Bu biraz da kişinin şöhretine göre artıp azalan bir durumdur. Örneğin; Galenos bir ameliyat için 400 altın alıyordu ancak her hekimin muayene ve müdahalesi bu kadar ücretli değildir. Bu ender rastlanan bir durumdur.²⁹⁴ Bununla birlikte Galenos'un zenginler sayesinde geliştirdiği ekonomik durumu onun halktan diğer hastalara ücretsiz bakmasını sağlamıştır. Bu sosyal konum onun daha çok bilimsel çalışmalar yapmasına imkan tanımıştır.²⁹⁵

Vergi muafiyeti pek çok Romalıya cazip geliyordu. Şehirlerde gitgide artan hekim sayısı, vergi verecek kişi sayısının da azalmasına sebep olduğu için bazı dönemlerde yapılan düzenlemeler neticesinde şehirlerdeki vergiden muaf olan hekim sayısına sınırlandırma getirilmiştir. Dönemin kaynaklarında görevlerini kötüye kullandıkları için saygınlıklarını kaybeden hekimleri görmekteyiz. Bunlara birkaç örnek vermek gerekirse:

²⁹¹ Gökçe- Üvey, a.g.m., s. 518.

²⁹² Philip Matyszak, *Antik Roma'da 24 Saat*, çev., Nesligül Alptekin, İstanbul: Kanak Yayınları, 2020, s. 257.

²⁹³ Okültizm: Din ve bilimin kapsamı dışında kalan doğüstü inançlar ve uygulamalar bütünüdür.

²⁹⁴ Jackson, a.g.e., s. 52.

²⁹⁵ Gazzaniga, a.g.m., s. 1050.

“Bunların (hekimlerin), popüler olmalarının bedelini bizim canlarımızla ödemekte tereddüt bile etmeyeceklerine hiç şüphe yoktur. İşte bundandır ki, hastanın başucunda yapılan o sefil ve çekişmeli konsültasyonlarda²⁹⁶, biri diğerinin daha üstün olduğunu doğrulama korkusuyla, hiçbir doktor diğerinin fikrine katılmaz. Mezar taşlarında gördüğümüz şu yazıların nedenleri de aynıdır: ‘beni hekimler güruhu öldürdü’.”

“Sokles, Diodoros’un kambur sırtını düzeltmek için her biri dört ayak eni ve boyunda olan üç koca taşı sırtına koydu. Diodoros ezildi ve öldü, ama bir cetvel gibi de düzeldi.”

“Diaulus önceleri doktordu, şimdi bir cenazeci. Şimdi yaptığı işi, daha önceleri doktor olarak yapıyordu.”²⁹⁷

Tıp eğitimi almadan kendini hekim diye tanıtan kişilerin varlığı bilinmektedir. Bazıları bir hekimin yanında çıraklık yaparak eğitildikleri ancak dönemin yazarlarınca yetersiz bulundukları inancı hakimdir. Bu durum çeşitli yergi yazılarının çıkmasına sebebiyet vermiştir. Örneğin; Phaidros yazdığı fabllardan birinde kendini doktor diye tanıtan bir ayakkabı tamircisinden bahsetmektedir.²⁹⁸

İdeal hekim kavramı o zamanlarda oluşmuş bir kavramdı. Örneğin; Hippokrates ideal hekimi şöyle tanımlamaktadır: *“Sağlıklı görünmeli, doğanın izin verdiğince gülbüz olmalı; çünkü genel kanı odur ki, kendi vücuduna iyi bakmayan, başkalarına da bakamaz. Temiz olmalı, iyi görünmeli, hoş kokulu merhemler sürünmelidir...görünüşü ciddi olmalı ama sert olmamalıdır; sertlik kibir ve kabalık olarak algılanır...”* Galenos ise ‘az laf çok iş’ mantığıyla hareket ederek az konuşan hekimin daha makbul olduğunu söylemiştir. Ayrıca ona göre hekim felsefeden de anlamalı ve ahlaklı olmalıdır.²⁹⁹ Efesli Rufus ise ideal hekimin hasta ile diyaloglarında deneyimini kullanması gerektiğini savunur.³⁰⁰ Celsus’a göre ise bir cerrah merhametli, güçlü, cesur ve kararlı olmalıdır. Kararlılıktan kasıt yaptığı müdahalenin hastanın iyiliği için yaptığını unutmamalı ve onun acılarına ve dualarına karşı kayıtsız kalmalıdır.³⁰¹

²⁹⁶ Konsültasyon: Bir hastalığa birkaç uzman hekimin birlikte tanı koyması işi.

²⁹⁷ Jackson, a.g.e., s. 52. Alıntıların her biri aynı kitap ve sayfadan alınmıştır.

²⁹⁸ Jackson, a.g.e., s. 53.

²⁹⁹ Galenos, *Doğal Yetiler Üzerine*, çev., Nur Nirven, İstanbul: Albaraka Yayınları, 2022, s. 50.

³⁰⁰ Gazzaniga, a.g.m., s. 1047.

³⁰¹ Gazzaniga, a.g.m., s. 1043.

Roma’da hekim hatalarının sonuçlarına çeşitli görsellerde rastlanılmaktadır. Kol ve bacaklardaki yaralar uygun aseptik koşullar sağlanmadan sarılırsa orada bir zaman sonra gangren oluşur ki; bu da o organın kesilmesi gerektiği anlamına gelir. Bu sebeple pek çok görselde bir uzvu eksik olan insan görüntülerine rastlamaktayız. Bu kişiler baston, koltuk değneği, tahta kanca tarzı şeylerle hayatlarını devam ettirmişlerdir. Zenginlerin yapay bir uzva sahip oldukları da bilinmektedir. Ancak bu protezlerin hareket kısıtlamaları da vardır. Capua’da M.Ö. I. yüzyıla tarihlenen ve takma bacağı olan bir iskelet bulunmuştur. II. Pön Savaşı’nda elini kaybeden bir subayın demir elinin olduğu da bilinmektedir.³⁰²

Maddi durumları iyi olan hekimler bahçelerinde, tedavide kullanacakları bitkileri yetiştirirdi. Ancak her bitki her yerde yetişmiyordu ve her hekimin de evinde bir bahçesi bulunmuyordu. Böyle durumlarda hekimler çeşitli ecza pazarlarına giderlerdi. Ender bulunan malzemeleri pahalıya satan “*kök kesiciler (rhizotomi), baharat tacirleri (aromatopoles), merhemciler (unguentari) ve belirsiz ilaç satıcıları (pharmacopolae)*” adlı dükkanlar vardı ve bunlar kötü şöhrete sahipti.³⁰³

Roma tıbbının en önemli unsurlarından biri de Asklepeios kültüdür. Asklepeios kültü Roma’ya M.Ö. 295’te yaşanan Avrasya’daki ticaret yolları aracılığıyla gelen³⁰⁴ veba salgınıyla girmiştir.³⁰⁵ Tanrının hoşnutsuzluğundan kaynaklandığı düşünülen bu salgına Romalılar hazırlıksız yakalanmışlardır. Tiber Nehri üzerindeki bir adaya Asklepeion inşa ederek hastalığı kovmaya çalışan Romalıların zaman içerisinde Yunan tıbbına olan önyargılı tavrı değişmiştir. Asklepeionlarda dönemin modern tıbbı yerine alternatif denilebilecek tedavi yöntemleri kullanılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: “*Psikoterapi ile tedavi, Müzikle tedavi, Tiyatro ile tedavi, Büyüsel tedaviler, Bibliyoterapi (hikaye anlatma) ile tedavi, Fitoterapi (bitkilerle) tedavi.*”³⁰⁶

³⁰² Jackson, *a.g.e.*, s. 63.

³⁰³ Jackson, *a.g.e.*, s. 73.

³⁰⁴ Clive Ponting, *Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi*, çev., Eşref Bengi Özbilen, İstanbul: Alfa Kitap, 2017, s. 243.

³⁰⁵ Bu tarihten sonra M.Ö. 160-180 yılları arasında Roma’da toplam nüfusun dörtte birinin yok olmasına sebep olan büyük bir veba salgını daha gerçekleşmiştir. Ancak bu salgının o tarihlerde Afrika ve Asya’da salgına sebep olan çiçek hastalığından kaynaklanmış olması daha muhtemel görülmektedir. Roy Porter, *Kan Revan İçinde- Tıbbın Kısa Tarihi*, çev., Gürol Koca, İstanbul: Metis Yayınları, 2021, s. 23.

³⁰⁶ Mercan, *a.g.t.*, s. 71-85. Bu tedaviler Mercan’ın tezinde başlık olarak bulunmaktadır. Hem tedavilerden hem de Asklepeios Kültü’nden 2. bölümde bahsedildiği için burada kısa tutulmuştur.

İmparator Cladius döneminde Asklepeionlar köle tedavisine tahsis edilmiştir. Köle sahibi Romalılar, köleleri hastalandıkları zaman masraf yapıp iyileştirmek yerine onları tedavi tapınaklarına bırakmışlardır. Bunun için en çok kullanılan yer ise Tiber Adası'ndaki Esculapius Tapınağı'dır. Aynı zamanda veba olan kişiler de buraya gönderilmiştir.³⁰⁷ Böylece şehir büyük bir salgından kurtarılmış ve ilk karantina örneklerinden birine rastlanmıştır.

Çeşitli süreçlerden geçen Roma tıbbının başarısının kısa sürmesinin sebebini 1543'te Vesalius³⁰⁸ şu sözlerle açıklamıştır:

*“Önce ünlü hekimler, eski Romalıları özenerek el işini hor görmeye başladılar. Hastalarıyla ilgili pis ve kaba işleri kölelerine bıraktılar. Kendileri, elini işe sürmeyen mimarlar gibi nezaret etmekle yetiniyorlardı. Sonra diğerleri onları izleyerek hekimliğin para ve şerefinden vazgeçmeksizin, mesleğin gerektirdiği hoş olmayan işlerden ellerini çektiler. Mesela, hastaların yiyecek işlerini ve pişirme sanatını hastabakıcılara, ilaç hazırlamayı yamaklarına, diğer bazı işlerini de berberlere bıraktılar. Bu da bir süre sonra hekimlerin yozlaşmasına yol açtı.”*³⁰⁹

Ancak Vesalius, Galenos'un bu anatomiye geliştirme çabalarını görmüş, taktir etmiş ve derslerinde öğrencilerine bunların bir kısmını aktarmıştır. Vesalius'un Galenos hakkında söylediği şu sözler, bu bilgiyi doğrulamaktadır:

*“Galenos'un onca yazdıklarına karşın çok az bilgi sağladığı ve kimsenin iyi bilmediği anatomi konusunda, tüm insan vücudunun yeni bir tanımlamasını yapmaktan daha değerli ne yapabilirdim ve çabalarımı öğrencilere nasıl daha farklı biçimde sunabilirdim, bilmiyorum.”*³¹⁰

Roma'nın Hristiyanlığı kabul etme sürecinden sonra şifacılar ve tanrılara olan inanç aziz/azize inancına dönüşmüştür. Hristiyanlıkta “Şifa verici 14 aziz veya azize” inancı hakimdir. Bunların kendi aralarında branşlaşıp uzmanlaştıkları görülmektedir. Örneğin; Azize Tekla göz ağrılarını, Azize Apollinea diş ağrılarını, St. Antony ise

³⁰⁷ Gerçeksever, a.g.e., s. 39.

³⁰⁸ Andreas Vesalius: Belçikalı anatomist. Galenos'un yaptığı anatomi hatalarının sebebini anlayan ve doğrusuyla düzelten hekimdir.

³⁰⁹ Bayat, a.g.e., s. 129.

³¹⁰ Friedman- Friedland, a.g.e., s. 17.

vebayı sağaltmaktaydı.³¹¹ Pagan Romalıların şifacı tanrı/tanrıça/ruh inancı, Hristiyanlığın kabulünden sonra yerini şifacı aziz/azizeler inancına bırakmıştır.

3.2. Catullus'un Şiirlerinde Şifacı Algısı

Roma edebiyatının en önemli temsilcilerinden biri olan Catullus genellikle lirik tarzda şiirler yazmıştır. Toplumsal konulardan ziyade bireye yönelmiş ve hicivden ziyade duygusal konulu şiirler kaleme almıştır. Bu sebeptendir ki; şiirlerinde Roma toplumu ve sosyal yaşantısı ile ilgili fazla bilgiler edinememekteyiz.

Çok tanrılı bir panteona sahip olan Romalıların tanrı inancı oldukça gelişkindir. Kendisini tanrıya inancı olan biri olarak tanımlayan Catullus da hastalıklardan tanrılara dua ederek kurtulunabileceğine inanmaktadır. Tıp ve Hekimlerin Tanrısı Asklepeios ve onun ailesi Romalıların sağlıklarını koruma, sürdürme ve tedavi etmede başvurdukları en önemli tanrılardır. Ancak Romalılar bu konularda sadece Asklepeios ve ailesine başvurmamıştır. Yunan mitolojisindeki Baş Tanrıça Hera'nın Roma panteonundaki karşılığı Iuno'dur. Iuno, ocak tanrıçasıdır ve doğum yapan kadınların yanındadır. Catullus da onun bu özelliğini "*Sana Iuno Lucina derler doğum sancısı çeken analar*" sözleriyle belirtmiştir.³¹²

Onun şiirlerinde -Martialis ve Iuvenalis'in aksine- şifacı olarak hekimlerden, berberlerden, falcılardan vs. bahsetmemektedir. Onun için tek bir şifacı vardır: Tanrılar. Catullus hasta olduğunda hekimlere başvurmak yerine tanrılardan yardım dilemiştir. Bu çıkarıma onun şu sözlerinden varmaktayız:

"Bizzat sağlıklı olmayı diliyorum

ve bu iğrenç hastalıktan kurtulmayı;

Ey tanrılar, benim inancıma karşılık

*bağışlayın bana bunu!"*³¹³

³¹¹ Tez, a.g.e., s. 52.

³¹² Catullus, a.g.e., s. 37.

³¹³ Catullus, a.g.e., s. 125.

3.3. Iuvenalis'in Saturae Adlı Eserinde Şifacı Algısı

Roma edebiyatının en sivri dilli şairlerinden biri olan Iuvenalis'in şiirlerinde işlediği konular oldukça geniştir. Iuvenalis'in bu eseri tamamen yergilerden oluşmaktadır. Toplumsal düzene ve düzensizliklere olan bakış açısıyla pek çok farklı konuda yergiler kaleme almıştır. Onun bu eleştirel kişiliğinden ve ağır sözlerinden kurtulamayan çok fazla kişi vardır. Bunlardan biri de şifacılarıdır.

Iuvenalis'ten bu konuda edindiğimiz bilgiler neticesinde doktorların çok da iyi bir şekilde algılanmadığını ve sıklıkla eleştirildiklerini görmekteyiz. Tanrı inancına sahip bir kişi olan Iuvenalis hastalıkların ve şifalarının tanrının gücüyle olduğuna inanmaktadır. Ona göre bir hastalıktan kurtulmak için tanrıya dualar edilip, adaklar adanmalıdır.

“Ömrümü uzat, nice yıl ver bana, ey Iuppiter!

Böyle dilersin sağlıklıyken, sadece bunu

hastayken de tek duan budur, tek duan...”³¹⁴

Iuvenalis'in verdiği çok kıymetli bilgilerden biri de berber hekimlerdir. Dönemin kaynakları içerisinde bu bilgiye çok az kaynaktan rastlanmaktadır. Berber hekimlerin özellikle sünnet ve küçük cerrahi girişimlerde bulunduğu bilinmektedir. Bu kişilere fazla güven duyulmasa da kolay ulaşılabilir oldukları için insanların kendilerini ve yakınlarını onlara teslim ettikleri bilinmektedir. Iuvenalis'in berber cerrahlar ile ilgili verdiği bilgi şu şekildedir:

“Yine de yüce bir zevktir, delikanlılığın doruğunda,

Kasıklar siyah tüylerle kaplandığında, erkekliğin hekimbaşına teslimi;

O yüzden, bir parçasını kesip atar Heliodorus berber usturasıyla...”³¹⁵

Iuvenalis hekimlere güvenen bir kişi değildir. Bu sebeple eserinin muhtelif yerlerinde hekimleri *sihirbazlıkla*³¹⁶ ve hastalarını bilerek *öldürmekle*³¹⁷ suçlamıştır. Bu güvensizliğin neyden kaynaklandığı anlaşılamamakla birlikte Iuvenalis de bu konu

³¹⁴ Iuvenalis, a.g.e., X. 185-205.

³¹⁵ Iuvenalis, a.g.e., VI. 025-375.

³¹⁶ Iuvenalis, a.g.e., III. 65-80.

³¹⁷ Iuvenalis, a.g.e., X. 210-230.

ile ilgili çıkarımda bulunulabilecek bir bilgi vermemektedir. Bu eserde şairin kendisinin hasta olduğu zamanlar kime veya neye başvurduğu ile ilgili bir bilgi yoktur. Onun gözünde hekimler öylesine kötü bir yerdedir ki hekimleri dinleyen bir kişi de onun eleştirilerinden kurtulamamıştır.

*“İlk kilometre taşına gitmek istese,
doğru saati bulur bu kitaptan; gözünün ucu kızarıp kaşınsa,
önce yıldız falına danışır, sonra merhem ister;
yatağında hasta yatsa, Peosiris’in reçeteye yazdığı saat dışında
hiçbir saat onun için yemek yemeye uygun olmaz.”³¹⁸*

Kendini, iyi olduğu ve iyi bir hekimden eğitim aldığı söylenen hekimlere emanet eden kişiler de Iuvenalis tarafından eleştirilmiştir. Ona göre iyi bir hekim arayışı bile nefret uyandıran bir suçtur.

*“Şüpheli hastalıklar ünlü doktorlarla tedavi edilsin,
sen teslim ettin nabzını Philippus’un tek öğrencisine.
Eğer yeryüzünde bu kadar nefret uyandıran bir suç gösteremezsen.”³¹⁹*

Iuvenalis, hekimlerin bazı hastalar hakkında umutsuz konuşarak yakınlarını çaresiz bıraktığına inanmaktadır. Bu konuyu kaleme aldığı satırların devamında hastaların tanrılardan medet ummasının daha doğru olduğunu üstü kapalı bir şekilde belirtmektedir. O, bu konuda şu satırları yazmıştır:

*“Hastalıktan mustarip kocasına daha fazla ne yapabilirdi,
küçük oğullarının durumu için doktorlar umutsuzca konuşursa?”³²⁰*

3.4. Martialis’in Epigrammata Adlı Eserinde Şifacı Algısı

Roma’nın en meşhur hiciv şairlerinden biri olan Martialis çeşitli konularda hicivler yazmıştır. Martialis kendi fikirlerini gördüklerine aktarma konusunda çok profesyoneldir. Konu cetveli çok geniş olan Martialis bizlere çok çeşitli konularda

³¹⁸ Iuvenalis, a.g.e., VI. 575-590.

³¹⁹ Iuvenalis, a.g.e., XIII. 120-145.

³²⁰ Iuvenalis, a.g.e., VI. 380-400.

fikirler vermektedir. Bu konulardan biri de hekimler ve şifacılarıdır. Martialis'in gözünden şifacı ve hekim algısını gösteren pek çok satır yer almaktadır.

Epigrammata'da yer alan iki şiir aslında aynı şiirdir. Fakat farklı kelimelerle çevrilmiştir. Konusu hekim Dialus olan bu şiirde hekimin pek çok kişinin ölümüne sebep olduğu konusu işlenmektedir. Martialis'in sivri dilini konuşturduğu bu satırlarda şunlar yazmaktadır:

“Yarmandı Dialus, ölü gömücüsü oldu şimdi.

Yatacağı yere³²¹ yolluyor önceki becerisi üzerine”³²²

“Hekimdi önce, ölü gömücü Dialus şimdi:

Ölü gömücülüğü hekimken de işiydi.”³²³

Martialis buna benzer bir yorumu ismini vermediği bir göz hekimi için de yapmıştır.

“Göz hekimiyken kılıç oyuncusu oldun,

kılıç oyuncusu olarak yapıyorsun

hekimlikte yaptığını şimdi.”³²⁴

Martialis'in bazı hekimlere güvenmediği ve onlara başvuranların daha kötü hasta olduklarına veya öldüklerine dair olan inancına pek çok satırlarda rastlanmaktadır. Ona göre bir hastanın kötüleşmesi veya ölmesi için hekime muayene olmasına gerek yoktur. Martialis'e göre kötü bir hekimi rüyada görmek bile ölmek için yeterli bir sebeptir. Onun bu sert tutumunu şu satırlarda açıkça görmekteyiz:

“Bizimle yıkandı, yemek yedi güle oynaya,

bu sabah ölü bulundu Andragoras, Nasıl

böyle birden ölmüş diye soruyorsun, Faustinus?

Hekim Hermocrates'i görmüş olmalı düşünde”³²⁵

³²¹ Şair burada tabutu kastetmektedir.

³²² Martialis, a.g.e., I. 30.

³²³ Martialis, a.g.e., I. 47.

³²⁴ Martialis, a.g.e., VIII. 74.

³²⁵ Martialis, a.g.e., VI. 53.

Hekimler hakkında oldukça sert yorumlarda bulunan Martialis'in hekimlerin uyguladıkları tedavilerin gerektiğini vurguladığı satırlar da mevcuttur. Bu satırlardan birinde şair, Raetus Baccara isimli bir Romalı'nın cinsel organıyla ilgili olan bir rahatsızlığından kurtulmak için hekime başvurduğunu "*Kamışını sağaltmayı rakibi hekime bıraktı Raetus Baccara*"³²⁶ diye yazarak belirtmiştir. Fakat burada Martialis'in anlatmak istediği asıl şey Baccara'nın cinsel tercihleridir. Onun bu satırlarda yaptığı şey; iyileşmek için hekime başvurulmasından ziyade Romalı Baccara'ya yaptığı bir eleştiridir.

Antik dönemlerde sonu ölümle sonuçlanan pek çok hastalık vardır. Bunlardan biri epilepsidir. Bir diğeri de yüksek ateş sebebiyle oluşan febril konvülsiyonlardır. Her ikisinde de kişiler nöbet geçirmektedir. Bu hastalıklar doktor gözetiminde olmalı ve sadece doktorlar takip ve müdahale etmelidir. Bu gözetim konusuna Romalılar da dikkat etmektedir. Martialis, Carus isimli bir Romalının yüksek ateşten dolayı nöbet geçirerek öldüğünü anlattığı satırlarında Carus'un hekimin gözetimini ihmal ettiğine vurgu yapmıştır. Bu satırlardan hareketle Martialis'in bütün hekimlere değil sadece işini kötü yapan hekimlere düşman olduğu ve onları eleştirdiği anlaşılmaktadır. Martialis, Carus'un başına gelenleri şu satırlarda anlatmıştır:

"Hiç bu denli uygunsuz bir şey yapmadı Carus

ateşlenip ölmekle, Maximus: Yazıklar olsun,

ateş. Canına kıydı onun acımasız ateş,

dört günde bir gelen³²⁷ olsaydın hiç olmazsa.

*Hekimin gözetiminde olmalıydı bu iş."*³²⁸

Martialis kendi sağlığını koruma işini hekimlere bırakmıştır. *Şarapveren*³²⁹ hekim olarak bilinen Asklepiades'in aksine pek çok hekim hastalarına şarabı yasaklamıştır. Martialis de şarap içmesi yasaklanan o hastalardan biridir ve hekimlerin bu uyarılarına kulak verdiği şu satırlardan gözükmektedir.

³²⁶ Martialis, *a.g.e.*, XI. 74.

³²⁷ Ateş türleri arasında en uzun süren ama en tehlikesiz ateş tipi. Galenos, *Tıp Sanatının Anayasası, Tıp Sanatı, Glaukon'a Tedavi Yöntemi*, çev., Nur Nirven, İstanbul: Pinhan Yayınları, 2018, s. 174.

³²⁸ Martialis, *a.g.e.*, X. 77.

³²⁹ Jackson, *a.g.e.*, s. 25.

*“Setia şarabı, sultanımın karları, dolu kupalar,
ne zaman içeceğim sizi ben, hekim yasaksız?”³³⁰*

Martialis, Catullus’tan daha farklı imgelerde bulunmuştur. O, eserinde tanrılardan ve büyülerden medet uman kişilerden bahsetmek yerine hekimlere başvuran kişilerden bahsetmiştir. Martialis bu hekimlerin bazısına güvenirken bazısını sert bir üslupla eleştirmiştir. Ona göre şifacı denilmesi gereken tek kişi hekimlerdir.

3.5. Galenos’un Eserlerinde Şifacı Algısı

Antikçağın en ünlü ve başarılı tıp büyüklerinden olan Galenos iyi bir hekimdir. Tıpta yaptığı önemli yeniliklerin yanı sıra söylediği ve yaptığı her şey bir kanunmuş gibi kabul edilmiştir. Onun yazdığı eserlerde ideal bir hekimin nasıl olması gerektiğine dair önemli hususlar yer almaktadır. Dönemin en iyi okulunda -Ephesos’ta- tıp eğitimini alan Galenos, şifacı olarak sadece kendi meslektaşlarını tanımıştır. Galenos’un yazılarında dönemin diğer yazarlarının aksi yönünde bilgiler yer almaktadır. O, büyücüler, astrologları, kahinleri, ebe kadınları şifacı olarak kabul etmemiş, sadece meslektaşlarına ve öğrencilerine nasıl bir hekim olunması gerektiğini öğretmiştir.

Yazdıklarından kendisinin bir tıp otoritesi olduğunun farkında olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebeptendir ki; ideal hekimi açıklarken bir tavsiye verir veya bir hipotez ortaya atar gibi değil; ders verir gibi söylemleri mevcuttur. *Üstünlük taslama*³³¹ konusunda uzman olan Galenos, felsefe ile ilgilenmeyen meslektaşlarına daima tepeden bakmış ve onları baştan savma iş yapan bir inşaat işçisi gibi görmüştür. Ona göre gerçek hekim elinde doğru ve başarılı planları bulunan bir mimar gibi olmalıydı.

Galenos, yazdığı tıp kitaplarında sohbet eder gibi bir üslup kullanmıştır. Bu sebeple kolay okunabilir ve anlaşılabilir eserleri vardır. O, bu eserlerinde ağıdalı ve detaylı anlatım yerine açık bir anlatımı tercih etmiş ve söylemek istediği şeyi doğrudan söylemiştir. Buna eleştirdiği veya fikirlerini desteklediği kişileri açıkça söylemesi de dahildir. Onun bu konuda kibrini gösteren bir ifadesi de şudur:

³³⁰ Martialis, *a.g.e.*, VI. 86.

³³¹ Porter, *a.g.e.*, s. 46.

*“Trajan’ın (Traianus) yol ve köprü inşa ederek Roma’ya yaptığı katkı kadar ben de tıbbı hizmet ettim. Tıbbın gerçek yolunu ortaya çıkaran tek başıma benim. Hipokrat’ın bu yolun güzergahını belirlediğini itiraf etmek gerekir. Ancak o yolu geçilebilir hale ben getirdim.”*³³²

Galenos, hastalıkların tedavisinde doğanın da en az hekim kadar önemli olduğunu savunmuştur. Bazı şeylere hekimlerin bazı şeylere de doğanın gücünün yetmediğini savunmuş ve bu ikisini birlikte hareket etmesi ve birbirini tanıması gereken iki unsur olarak görmüştür. Galenos’a göre iyi bir hekim doğanın sağladığı imkânlarla hastalarını tedavi edebilmelidir.³³³

Galenos, hekimlerin hastalarına hastalıklarını ve uygulayacakları tedavileri açıkça söylemeleri gerektiğini düşünmüştür. Açık sözlü, şefkatli ve kararlı bir hekim bunları uygulayarak hastaları ve yakınlarını sakinleştirmelidir. Hekim gerekli tüm müdahaleleri yapar ama hasta yine de ölürse bundan hasta yakınlarının hekimi suçlamaması için bunun gerekli olduğunu düşünmektedir.³³⁴

Tanı koyma ve hastanın iyileşme süresini tayin etme konusunda hekimlerin kahinlere benzetilmesine kızan Galenos; hekimlerin yapacakları doğru tedavilerle birlikte bir hastanın iyileşme süresini tahmin etmelerinin mümkün olduğunu bunun ancak bazen küçük aksamalarla esneyebileceğini düşünürken; kahinlerin hiçbir müdahale yapmaksızın hastanın filanca günde iyileşeceğini söylemesi ve bu iki grubun birbirine benzetilmesi Galenos’un eleştirdiği olaylardan biridir.³³⁵

Galenos’un bir tıp otoritesi olarak kabul ettiği Yunan tıp büyüğü Hippokrates, onun eserlerinde çok önemli bir yerdedir. Hippokrates ile hem aynı hem zıt fikirde olduğu konular oldukça fazladır. Farklı şeyler düşünüp, Hippokrates’in tezlerini çürütürken dahi saygısını bozmamış ve sert bir üslup kullanmamıştır.

Galenos aynı hassasiyeti bir diğer tıp otoritesi olan Asklepiades için göstermemiştir. Asklepiades’in teorilerini oldukça sert bir şekilde çürüten Galenos’un bu tavrı eserlerinin muhtelif yerlerinde kendisini göstermektedir. Hatta kendi

³³² Abdulhalik Bakır, “Geç Orta Çağ Avrupası’nda Tıp ve Tababet”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 1/1 (2018), s. 103.

³³³ Galenos, *a.g.e.*, s. 81.

³³⁴ Galenos, *a.g.e.*, s. 89.

³³⁵ Galenos, *a.g.e.*, s. 94.

söylemiyle “*Asklepiades’in görüşlerini tartıştığımız başka bir kitapta uzun uzadıya ele aldığımız konuları rüyaları kuşları kehanetleri ve tümüyle astrolojiyi de küçümser*” diyerek Asklepiades’i kahinlerle ve astrologlarla bir tutmuştur.³³⁶ O, eserin muhtelif yerlerinde Asklepiades’e doğrudan *kötü bir hekim* demese de yaptığı yanlış tespitlerden ve tedavilerden bahsederek üstü kapalı bir şekilde bu imada bulunmuştur.³³⁷ Asklepiades’ten bir otorite olarak bahsettiği satırlarda dahi onun fikirlerini destekleyen kişileri eleştirmekten geri durmamıştır.³³⁸

³³⁶ Galenos, *a.g.e.*, s. 66.

³³⁷ Galenos, *a.g.e.*, s. 74.

³³⁸ Galenos, *a.g.e.*, s. 89.

SONUÇ

Dünya tarihinde en çok iz bırakan devletlerden biri olan Roma'da tıp, büyü ve inancın arasında kurulan ilişkini incelenmiştir. Bu incelemenin sonucunda birbiri ile sıkı etkileşim içinde oldukları tespit edilmiştir. Bu etkileşimin Roma kaynaklarındaki yansıması incelenerek yazılan tezde Romalıların şifa ve şifacı algısının nasıl olduğu gösterilmeye çalışılmıştır.

Din ve tıp Romalılar için birbirinden ayrılması zor olan iki unsurdur. Çok tanrılı panteon ve buna olan güçlü inançları Romalıların her konuda tanrılardan medet ummasına sebep olmuştur. Romalılar her hastalıkta, felakette veya salgında tanrıların öfkelenmesine inanmışlardır. Onları sakinleştirmek için çeşitli ritüeller yapmışlardır. Eğer duaları kabul olup başlarına gelen o felaketten kurtulmuşlarsa yine tanrılara yönelmiş ve bu defa onlara teşekkür etmek için ritüeller yapmışlardır. Bu kısır döngü daima devam etmiş ve Pagan Romalılar için din hiçbir zaman geçerliliğini kaybetmemiştir. Aynı durum Hristiyanlaşan Roma'da da devam etmiştir. Dinleri değişen Romalıların kültürleri de yavaş yavaş değişmiştir.

Pagan Romalıların, Tanrı Asklepios kültünün Hristiyan Romalılardaki karşılığı şifacı Hz. İsa kültüdür. Din değişikliği Romalıların yaşayışlarında ve algılarında büyük değişimlere sebep olmuştur. Her iki inançta da hastalıklar tanrıların insanlara verdiği bir ceza olarak algılanmıştır. Bu sebeple iki kültürde de ilk önce tanrılara başvurulmuş onlardan şifa istenmiştir. Paganlarda tanrı ile insan arasında bir aracı yoktur. Kişiler kendi yaptıkları ritüeller sayesinde tanrı ile iletişime geçebildiklerine inanmıştır. Bu inanç Hristiyanlarda yoktur. Onlar için hasta, tanrılar ile doğrudan iletişime geçemezdi, onun iyileşmesi için rahiplerin aracı olması gerekirdi. Rahiplerin yaptıkları tek aracılıkta hastalara dokunmak ve dua etmektir. Din adamlarının yahut kralların dokunuşunun şifa verdiğine dair olan inanç ilk Hristiyanlarla başlamış sonrasında

yüzyıllarca da devam etmiştir. Bu bağlamda Pagan Romalılar ile Hristiyan Romalılar arasındaki inanç, algı ve yaşayış farklılıkları kolaylıkla tespit edilebilmektedir.

Bilimin ilerlemesine engel bir politika izleyen Kilise, bilim adamlarını da dinsiz ilan etmekten hiç çekinmemiştir. Hekimler, ebeler ve diğer halk şifacıları Kilise tarafından dışlanmış, cezalandırılmış ve hor görülmüştür. Bu tutum karşısında Ortaçağ Avrupası karanlığa gömülmüş ve hiçbir bilimsel ilerleme kaydedilememiştir. Pagan Roma döneminin, Hristiyan Roma dönemine kıyasla daha özgür ve daha gelişime açık oldukları çok açık ortadadır. Kilisenin bilimin ilerlemesine karşı yaptığı en büyük M.S. 391 yılında Mısır'da bulunan, Antikçağın en büyük bilim ve ilim merkezlerinden biri olan İskenderiye Kütüphanesi'nin yakılmasına sebep olmasıdır. İskenderiye Kütüphanesi'ne bulunan bilim insanları öldürülmüş, oradaki kitaplar yakılmış yıkılmıştır. Antik kaynaklara bu denli zarar verilmiş olmasaydı Roma, Mısır, Yunan ve Hristiyanlık tarihi hakkında daha çok bilgi sahibi olacağımız muhakkaktır.

Gerek Paganizm döneminde gerek Hristiyanlık dönemindeki tanrı-şifa inancı tıbbın gelişimine ket vurmuştur. Bu cehalet ortamında günümüzde üfürükçüler adı verilen büyücü halk şifacıları türemiştir.³³⁹ Her derde devanın kendilerinde olduğunu söyleyen büyücüler halk için hekimlerden daha kolay ulaşılabilir bir pozisyonda olduğu için fakir halkın bir numaralı tercihi haline gelmişlerdir.

Tanrıdan gelen hastalığın şifasının yine tanrılardan gelen şeylerde olduğunu düşünen Antikçağ insanı bu sebeple doğa tarihine ilgi duymuşlardır. Doğada bulunan bitki, meyve, sebzelerin ve şifalı suların iyileşmek için kullanılmasında dini bir sakınca görülmemiş ve en çok başvurulmuş yöntemler olmuşlardır.

Tezde bulunan tüm bilgiler derlendiğinde Romalıların şifa umdukları unsurları şu şekilde sıralamak mümkündür: Okült/büyüsel/tanrısal tedaviler; büyü, tılsım/muska, kral ya da rahip dokunuşu, kutsal sularda yıkanma veya o sulardan içme, baş etrafında ateş çevirme, kurşun dökme, dua, kutsal olduğuna inanılan hayvanlar tarafından ısırılma, karaciğer falı. Medikal/tıbbi tedaviler; hacamat, kan akıtma/kan alma, kupa çekme, dağlama, bitkiler, meyve/sebzeler, bitki kökleri, istirahat, masaj, cerrahi, diyet, hava değişikliği, kokular, şarap, kusturma, ilaçlar, çamur banyosu,

³³⁹ Karaimamoğlu, a.g.m., s. 51.

egzersiz, yürüyüş, lavman. Psikiyatrik hastalarda uygulanan tedaviler; gong ile yapılan ses terapisi, tiyatro, müzik, psikoterapi, bibliyoterapi.

Romalılar hastalıklarından kurtulmak için çok çeşitli yollara başvurmuşlardır. Bunların ne denli başarılı sonuçlar verdiği tartışılmalıdır. Bu şifa metotlarını hastalara uygulayan kişilerin kim oldukları ve mesleklerinin ne olduklarına bakıldığında da yine elimize uzunca bir liste çıkmaktadır. Romalıların şifacı olarak algıladığı kişiler; büyücüler, falcılar, astrologlar, kahinler, tanrılar, kutsal ruhlar, din adamları, doğa, bilge kadınlar, hekimler, ebeler, berberler, masörler ve eczacılardır. Bu kişiler arasında özellikle Tanrılar, hekimler, ebeler ve büyücüler en çok başvuru alan şifacılarıdır.

KAYNAKÇA

- Akarsu, Seda- Akarsu, Babür Mehmet- Tırpan, Ahmet Adil (2011). “Roma Döneminden Ortaçağ’a Tıp Aletleri”. *Lokman Hekim Dergisi*. 1/3, s. 13-17.
- Akın, Haydar (2014). “Antikçağ’dan Yeniçağ’a Delilik, Melankoli ve Cinlenme Avrupa’da Aykırı Olma Halleri Üzerine Tarihsel Bir İnceleme”. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Alkan, Necmettin (2015). “Geçmişten Günümüze Dünyada Tarih Yazıcılığı”. *Tarih İçin Metodoloji*, Ed., Ahmet Şimşek, Ankara: Pegem Akademi.
- Altuner, İlyas (2015). “Hipokrat Yemini”. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. S. 7, s. 1-7.
- Atmaca, Veli (2010). “Eski Medeniyetlerde Günah-Hastalık İlişkisi veya Tanrının Gazabı Meselesi”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 34, s. 99-120.
- Atmaca, Veli (2020). *Tarih Boyunca İnanç-Tıp İlişkisi. İnanç, Tıp ve Büyünün Ortak Serüveni*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Augustus (2009). *Ankara Anıtı. Augustus. Monumentum Ancyranum*. Çev., Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Aydemir, Leyla (2020). “Eskiçağ Dünyasında Kadın Şifacılar”. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Aydemir, Leyla (2019). “Eski Yunan ve Roma Dünyasında Şifacı Tanrıçalar ve Şifacı Kadınlar Arasındaki İlişki”. *Anadolu Araştırmaları Dergisi*, S. 22, s. 55-74.
- Babaoğlu, Ali (2021). *Psikiyatri Tarihi*. İstanbul: Okuyan Us Yayınları.
- Bakır, Abdulhalik (2018). “Geç Orta Çağ Avrupası’nda Tıp ve Tababet”. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 1/1, s. 101-115.
- Barrow, Reginald H. (2018). *Romalılar*. Çev., Ender Gürol. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Bayat, Ali Haydar (2010). *Tıp Tarihi*. İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayınları.
- Braund, Susanna Morton. Ed. (2004). *Juvenal and Persius*. Cambridge: Harvard University Press,.
- Breisach, Ernst (2018). *Tarihyazımı*. Çev., Hülya Kocaoluk. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

- Caesar (2018), Iulius Cladius. *Notlar: İç Savaş Üzerine*. Caesar. *Commentarii De Bello Civili*. Çev., Samet Özgüler. Ankara: Doğubatı Yayınları.
- Carastro, Marcello (2022). “Roma’da Büyü”. *Antik Roma*, Ed., Umberto Eco. İstanbul: Alfa Kitap.
- Catullus (2020). *Bütün Şiirleri*. Catullus. *Catulli Veronensis Liber*. Çev., Çiğdem Dürüşken, Erdal Alover. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Cicero (2018). *Devlet Üzerine*. Cicero. *De Re Publica*. Çev., C. Cengiz Çevik. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Cicero (2017). *Kral Deiotaros Savunması*. Cicero. *Pro Rege Deiotaro*. Çev., Ebru Akdoğan Arca. İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Clericuzio, Antonio (2022). “Roma’da Astroloji, Büyü ve Kehanet”. *Antik Roma*, Ed., Umberto Eco. İstanbul: Alfa Kitap.
- Collingwood, R. G. (1966). *Tarih Tasarımı*. Çev., Kurtuluş Dinçer. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Crow, W. B. (2002). *Büyünün, Cadılığın ve Okültizmin Tarihi*. Çev., Fulya Yavuz. İstanbul: Samsara Kitapları.
- Çiçekdağı, Gülten (2013). “Augustus Döneminde Edebiyat ve Tarih”. *Tarihin Peşinde Dergisi*. S. 10, s. 143-154.
- Çoban, Hacı (2016). “Roma Dönemi Hastaneleri, Asklepeionlar ve Sarıkaya Roma Hamamı”. *Uluslararası Bozok Sempozyumu*, s. 98-107.
- Demiriş, Bedia (2006). *Roma Yazınında Tarih Yazıcılığı*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Demiriş, Bedia (2002). *Tacitus- Annales’te Beliren Tarihçiliği ve Hümanizmi İle*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Demiriş, Bedia (1998). *Titus Livius- Roma’nın Yurtsever Tarihçisi*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Diakov, V.- Kovalev, S. (2009), *İlk Çağ Tarihi- 2*, Çev., Özdemir İnce, İstanbul: Yordam Yayınevi.
- Draycott, Jane (2019). *Roman Domestic Medical Practice In Central Italy-From The Middle Republic To The Early Empire*. Newyork: Routledge.
- Durmaz, Mustafa (2010). *Bergamalı Lokman Hekim Galenosos*. İzmir: Bergama Kültür ve Sanat Vakfı Yayınları.
- Dündar, Derya (2019). “Orta Çağ ve Erken Modern Avrupa’da İşkence”. Doktora Tezi, Gazi Osman Paşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat.
- Eamon, William (2016). “Büyü ve Okült”. *Batı Geleneğinde Bilim ve Din Tarihi*, Ed., Gary B. Ferngren. Çev., Tuğçe Ayteş, İstanbul: Say Yayınları.
- Ehrenreich, Barbara – English, Deirdre (1992), *Cadılar, Büyücüler ve Hemşireler*, Çev., Ergun Uğur, İstanbul: Kavram Yayınları.

- Eralp Güner, Ecem (2019). “Eskiçağ’da Doğu Akdeniz’de Kutsal Alanlarda Arınma”. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Erten, Rifai (2004). “Hristiyanlık’ta ve İslamiyet’te Şifa”. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Erzurum.
- Friedman, M.-Friedland, Gerald W. (2006). *Tıpta En Büyük 10 Keşif*. Çev., Yeşim Türkmenoğlu- Şükrü Alpagut. İstanbul: CSA Global Publishing.
- Galenos (2022). *Doğal Yetiler Üzerine*. Çev., Nur Nirven. İstanbul: Albaraka Yayınları.
- Galenos (2018). *Tıp Sanatının Anayasası, Tıp Sanatı, Glaukon’a Tedavi Yöntemi*. Çev., Nur Nirven. İstanbul: Pinhan Yayınları.
- Gazzaniga, Valentina (2022). “Aulus Cornelius Celsus”. *Antik Roma*, Ed., Umberto Eco. İstanbul: Alfa Kitap.
- Gazzaniga, Valentina (2022). “Dioskorides ve Antikçağ Farmakopisi”. *Antik Roma*, Ed., Umberto Eco. İstanbul: Alfa Kitap.
- Gazzaniga, Valentina (2022). “Ephesoslu Roupheos ve Ephesoslu Soranos”. *Antik Roma*, Ed., Umberto Eco. İstanbul: Alfa Kitap.
- Gazzaniga, Valentina (2022). “Galenos”. *Antik Roma*, Ed., Umberto Eco. İstanbul: Alfa Kitap.
- Gazzaniga, Valentina (2022). “Roma’da Yunan Tıbbı”. *Antik Roma*, Ed., Umberto Eco. İstanbul: Alfa Kitap.
- Gerçeksever, Selman (2009). *Dünden Bugüne Şifacılık ve Ruhsal Şifa*. İstanbul: Onbir Yayınları.
- Gökçe, Ayşe Nur- Üvey, Doğan (1998). “Eski Roma Tıbbında Hekimlik Sanatı”. *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*. 61/4, s. 517- 520.
- Gün, Mukadder – Şahinoğlu, Serap (2015). “Büyücülükten Şifacılığa Kadın Sağaltıcıların Öyküsü”. *Lokman Hekim Dergisi*, 5/1, s. 27-32.
- Herodotos (2021). *Tarih*. Herodotos. *Historae*. Çev., Burcu Uzunoğlu. Ankara: Panama Yayınları.
- Iuvenalis (2020). *Yergiler*. Iuvenalis. *Saturae*. Çev., Çiğdem Dürüşken, Erdal Alover. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İsraelowich, Ido (2015). *Patient And Healers in the High Roman Empire*. Baltimore: John Hopkins University Press.
- Jackson, Ralph (1999). *Roma İmparatorluğunda Doktorlar ve Hastalıklar*. Çev., Şenol Mumcu. İstanbul: Homer Yayınları.
- Jones, Peter (2016). *Geldim, Gördüm, Yendim. Romalılar Hakkında Bilmek İsteyeceğiniz Her Şey*. Çev., Funda Sezer. İstanbul: Say Yayınları.
- Kafesoğlu, İbrahim (1963). “Tarih İlmi ve Bizde Tarihçilik”. *Tarih Dergisi*. 13/17-18, s. 1-16.

- Kaplan, Melike (2011). “Halk Tıbbının Kökenleri: Teşhisten Tedaviye Din ve Büyü İlişkisi”. *Millî Folklor Dergisi*, 23/91, s. 150-156.
- Karabağ, Gülin (2021). “Disiplinlerarası Tarih Çalışması”. *Tarih Nasıl Yazılır-Tarih Yazımı İçin Çağdaş Bir Metodoloji*. Ed., Ahmet Şimşek. Ankara: TTK Yayınları.
- Karaimamoğlu, Tolgahan (2017). “Ortaçağ Avrupası’nda Tıp Kültürü Ve Gelişmeleri”. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 3/2, s. 44-60.
- Karaimamoğlu, Tolgahan (2021). *Ortaçağ Avrupası’nda Salgın Hastalıklar*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Karıştıranlı, Emine Gökçen (2021). “İlkçağ’da Rüya ile Tedavi ve Asklepeion Kültü”. Yüksek Lisans Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Koç, Yunus (2015). “Tarih Niçin Yazılır?”. *Tarih İçin Metodoloji*, Ed., Ahmet Şimşek. Ankara: Pegem Akademi.
- Koenig, Harold (2019), “Din ve Tıp 1: Tarihsel Arka Plan ve Ayrışma Nedenleri”, Çev., Talip Demir, *Antakiyat Dergisi*, 2/2, s. 281-296.
- Lentano, Mario (2022). “Siyasetçi, Bilim Adamı ve Oyun Yazarı Seneca”. *Antik Roma*, Ed., Umberto Eco. İstanbul: Alfa Kitap.
- Lewis, Paul. Ed. (1998). *Tıp Tarihi*. Çev., Nilgün Güdücü. İstanbul: Kalkedon Yayınevi.
- Martialis (2022). *Epigramlar*. Martialis. *Epigrammata*. Çev., Güngör Varınlıoğlu. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Matyszak, Philip (2020). *Antik Roma’da 24 Saat*. Çev., Nesligül Alptekin. İstanbul: Kanes Yayınları.
- Mercan, Tuğba (2019). “Antik Kaynaklar ve Arkeolojik Kanıtlar Işığında Antik Yunan ve Roma’da Ruh Hastalıkları”. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Momigliano, Arnaldo (2011). *Modern Tarihçiliğin Klasik Temelleri*. Çev., Güneş Avas. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Mutlu, Gülseren (2020). “Antikçağ’da Üzüm ve Şarabın Halk Tıbbında Kullanımı”. *Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi*. 7/61, s. 3266-3276.
- Nepos, Cornelius (2011). *Ünlü Komutanların Yaşamları*. Nepos, *De Viris Illustribus*. Çev., Furkan Akderin. İzmir: Yakın Kitabevi.
- Nikiforuk, Andrew (2022). *Mahşerin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*. Çev., Selahattin Erkanlı. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Orhun, Murat (2009). “Hititlerde Karaciğer Falı, Kuş Uçuşu Falı ve Bunların Etrüskler’deki Uzantısı”. *Akademik Bakış Dergisi*. 3/5, s. 231-250.
- Ortaylı, İlber (2011). *Tarih Yazıcılık Üzerine*. Ankara: Cedit Yayınları.

Ögenler, Oya- Kadioğlu, Selim- Uzel, İlter (2009). “Klasik Tıp Döneminde Ebeler, Kadın Hekimleri ve Kadın Hekimler”. *Mersin Üniversitesi Sağlık Bilimleri Dergisi*. 2/2, s. 10-13.

Ökse, Ayşe Tuba (2019). “Eski Önasya’da Ritüellerin Arkeolojik ve Filolojik İzleri”. *Arkeolojide Ritüel ve Toplum*. Haz., Çiğdem Atakuman. İstanbul: Ege Yayınları.

Özbaran, Salih (2015). *Tarih, Tarihçi ve Toplum-Tarihin Çağırışı, Doğası, Tarihçilik ve Tarih Öğretimi Üstüne Düşünceler*. İzmir: Yakın Kitabevi.

Öztürk Türkmen, Hafize (2011). “Tarihsel Olarak Kadın Şifacılık ve Tıbbın Değerleri”. *Lokman Hekim Dergisi*. 1/2, s. 21-27.

Piatesi, Andrea (2022). “Seneca ve Latin Stoacılığı”. *Antik Roma*, Ed., Umberto Eco. İstanbul: Alfa Kitap.

Polat, İrfan (2020). “Kurşun Dökme Geleneği ve Ateş Kültü ile İlişkisi”. *Akademik Matbuat Dergisi*. 4/1, s. 11-26.

Ponting, Clive (2017). *Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi*. Çev., Eşref Bengi Özbilen. İstanbul: Alfa Kitap.

Porter, Roy (2021). *Kan Revan İçinde- Tıbbın Kısa Tarihi*. çev., Gürol Koca. İstanbul: Metis Yayınları.

Renatus, Flavius Vegetinus (2019). *Roma Savaş Sanatı*. Renatus. *De Re Militarii*. Çev., Samet Özgüler, Kutsi Aybars Çetinalp. İstanbul: Kronik Yayınları.

Scull, Andrew (2022). *Uygarlık ve Delilik*. Çev., Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Secundus, Gaius Plinius (2017). *Doğa Tarihi (1. ve 2. Kitap)*. Plinius. *Naturalis Historae*. Çev., İnanç Pastırmacı. İstanbul: Say Yayınları.

Seneca (2018). *Doğa Araştırmaları*. Seneca. *Naturales Quaestiones*. Çev., C. Cengiz Çevik. İstanbul: Jaguar Kitap.

Seneca (2018). *Troialı Kadınlar*. Seneca. *Troades*. Çev., Çiğdem Dürüşken. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Seneca (2022). *Yaşamın Kısıklığı Üzerine&Mutlu Yaşam Üzerine*. Çev., Ayşe Özçiçek, Mustafa Ateş, Furkan Ertaş. İstanbul: Kapra Yayınları.

Serdar, Murat (2015). “Geç Ortaçağlarda Batı Avrupa’da Hastaneler ve Tıp Eğitimi”. Doktora Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat.

Serdar, Murat (2020). “Orta Çağ Avrupası’nda Bir Tıp Okulu: Montpellier”. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 3/1, s. 90-103.

Szerb, Antal (2008). *Dünya Yazın Tarihi*. Çev., Vural Yıldırım. Ankara: Dost Yayınevi.

Şahin, Hamdi (2016). *Latin Epigrafisine Giriş*. İstanbul: Homer Kitabevi.

Şahin, Zeynep (2021). “Asklepeios Kültü ve Anadolu’daki Asklepeionlar”. Yüksek Lisans Tezi, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep.

Tekeli, Sevim ve Diğer (2021). *Bilim Tarihine Giriş*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Tekin, Oğuz (2018). *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Tez, Zeki (2010). *Tıbbın Gizemli Tarihi-Semboller, Büyüler ve Ritüeller Eşliğinde 'Şifa'*. İstanbul: Hayy Kitap Yayınları.

Torun, Esra (2018). “Bizans Sanatında Doktor Azizler ve Şifa”. Yüksek Lisans Tezi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi.

Uhlig, Helmut (2018). *Sümerler: Mezopotamya'nın Sıradışı Topluluğu*. Çev., Nilgün Ersoy. İstanbul: Totem Yayınları.

Uygun Yazıcı, Selda (2018). “Geç Antik Çağ ve Erken Hristiyanlık Dünyasında Dinsel Su İnanışları”. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. 8/16: s. 21-31.

Ünser, Şükran (2022). “Ortaçağ Duvar Resimlerinde Aziz İoulitta ve Kerykos Örnekleme Eşliğinde Şifa Teması”. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Yılmaz Kolancı, Bilge (2020). “Roma İmparatorluk Dönemi'nde Göz Hastalıklarının Tedavisinde Kullanılan Bazı Tıbbi Bitkiler”. *Gaziantep University Journal Of Social Sciences*, 19/3, s. 629-646.

